

Бр. 384

Мис. Р. Триван

С МОРАВЕ НА ВАРДАР

ПОД ЗИДИНАМА ЦАРИГРАДА

Б Р У С А

ПУТНЕ БЕЛЕШКЕ

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У КРАЉ.-СРП. ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1894.

ПРЕГЛЕД

1. С Мораве на Вардар. 26—28 окто-
бра 1886. 3
 2. Под зидинама Цариграда. Сабор све-
тлога петка 1887 год. 109
 3. Бруса. Путничке белешке из Мале
Азије, маја и јуна 1891. 139
-

Б-3434/06

С МОРАВЕ НА ВАРДАР

26—28 ОКТОБРА 1886.

(Први пут штампано у «Годисњаку Николе Чупића XIII, 1—76 стр.)

I.

С Мораве на Вардар

Први пут сам био у Врањи у септембру 1882, па на крају октобра 1886 године. Оба пута Врања је учинила на ме утисак, какав није никаква друга варош у Србији. Истина је да Ниш има још много старог балканског типа у архитектури и у распореду вароши, али је Ниш за нашега времена толико већ обновљен и промењен, да се у њему види само мешавина старог и новог, старе балканске и нове европске цивилизације, како се ова последња у северном крају Србије примила и уобичајила. Врања ми, међу тим, у оба пута још једнако представљаше скоро потпуно стари тип. У њој има нешто што се на другом месту не види, као да је теснац Грделица — Цеп учинио преграду у утицају од Солуна и Приморја. Све је друкчије јужно од те природне преграде. И као што се са висова око Врање погледи отварају преко границе, пут Куманова, Скопља и Македоније, тако је, чини ми се, и у обичајима и у архитектури и у типу живота, Врања последње средиште онога што се од

мора и од Солуна пружа уз Вардар ка северним планинским ланцима. И сам је тип људи знатно другојачији. Од ситница у спољном изгледу сви су наши походиоци Врање упамтили оне старе дозе на врањској чаршији. Таке сам исте дозе гледао на чаршији у Солуну, у староме Стамболу, свуд по његовој околини, и у Бруси у Малој Азији, и пало ми је у очи што се тај спољни знак види на једном и на другом крају исте културне зоне. Тип кућа из Врање чини ми се да је нешто друкчији од нишких, и ма да и једно и друго чини стару балканску архитектуру, која своје порекло води барем од Византинаца, опет је врањски облик једнак више с оним у Скопљу и с оним у Солуну. То је на тој страни од старог времена. А од новог времена превлађује италијански или јужни утицај у зидању, отворен и пун ваздуха, особито у Солуну, где исти даје тип свима улепшањима и новим грађевинама. По томе начину зидања, куће киште прозорима; свуда је пуно светлости. Тај се утицај већ осећа у Скопљу, и без сумње би допро и до Врање, да је Врања већа и напреднија и да у њој није јачи и већ по климату претежнији утицај северне европске архитектуре, који се данас шири од Београда. У самом унутрашњем распореду кућа опазио сам на два места начин распоређивања мање познат код нас, а врло спретан и згодан. На уласку куће метнут је трем

или предсобље, које води у собе, десно и лево. Из тог предсобља право иде се у просторе позади, где се смештају кујна и мањи одељци, који су с кујном у вези. Башта је увек испред куће, са травом, цвећем и дрвљем. Ови типови зидања и распоређивања, на које ми данас мало пажње обраћамо, заслуживали би већег изучавања. У њима је укус наших старих; у њима њихов начин живљења, друштвености, јавног укуса и мишљења о варошима и о варошком животу. Нису још за дуго ови споменици за студије старог живота. Они ће проћи, а ако извесна питања заинтересују млађе наше, они ће их тешко моћи докучити!

Лицем на Дмитров дан, 26 октобра 1886, кренух се са својом породицом из Врање пут Скопља. После кише која је уочи тога дана падала, висови са севера и запада Врање беху покривени магловитим облацима, који се у толико већма црњаху, што је са истока ведрије било. Хладан северо-западни ветар дувао са висова. Поља око Мораве, кроз која се Морава као сребрна врвца овамо онамо вијуга, пружаху се око малених у гомилу збијених села, која се овде онде виђаху, са знацима топлијега времена које је пролазило и с видљивим траговима хладне јесени. На пољу које ће имати на пет стотина метара више површине морске, која припада пределу што раздваја воде Егејског мора и Дунавa, тај се хладни дах јесенски у студеноме се-

веро-западноме ветру баш добро осећао. Али опет и после јучерашње кише све имађаше изглед свежине и одморности. Ма да је земља плодна, села изгледају оскудна и сиромашна. На неким се још види како су, као што слушамо, постала од чифлика турских. Од људскога рада, око нам се немађаше на чем зауставити. Ничега не бејаше што би обележавало какво год јаче дедање. Ми смо се примицали крајњој јужној граници земље и цивилизације којој припадамо. Зато ваљда последња села нису ми већ имала обичан тип села из краљевине. Једино насип железнички, са својим мостовима и стражарама, који је показивао пут к мору и к Солуну, излазио је пред очи као споменик и струја нашега културнога рада. Он ми је будио многе мисли, али смо прелазили већ потоке и застрапке, који су нас одвајали од границе. И на једанпут нешто кућа с једне и с друге стране, једна стражарска кућица и српска тробојка; с друге стране друга гомилица кућа, турска стража и првена застава с полумесецем, показаше нам да смо на граници краљевине.

„Које је граница?“ питао сам ја моје пратиоце. И они ми показаше један мален, скоро засут ров.

„То је, господине, граница!“

А ја сам гледао нажљиво ту линију што одваја земљу од земље, утицај од утицаја и на-

род један исти међу собом. Треба ли да кажем, да сам желео, да се не види ни толико колико су је моје слабе очи видеде?

На граници нас дочека кајмакам из Прешева, што ће у турском чиновничком реду рећи толико колико срески начелник, са једним жандармеријским јузбашом из Приштине и потребном пратњом. С њима је био и турски царинар, млађи и окретнији човек. Име Прешева друговима мојим из Србије звонило је као једно обично име; мени је пак оно будило гомилу успомена и рефлексија. Ја сам се сећао српског феудног властелина Угљеше, господара Прешева, Врање и Иногошта, који је у почетку XV века, 1402 „пристао“ на страну деспота Стефана, одлучивши судбину Србије и сина Лазарева. Сећао сам се времена, кад сам с муком истраживао где је Иногошта, и радости, коју сам уживао, наставши да је Иногошта Врањи на север, као што је Прешево Врањи на југ. Угљеша је, дакле, имао земљу сву што је сад под Прешевом. Исто је Прешево сад опет постало средиште власти, услед најновијих српских граница од Берлинскога уговора, и под њим је оно што обухвата предео Моравице, и уз то оно што је било под Врањом, што ће се у главноме добро подударати с оним што се обележава садашњим јужним границама Врањскога Округа. Мислио сам, дакле, на старог феудног господара ових крајева, о којем нам је историја спомен са-

чувала, а мислио сам, с друге стране, на утицај, који променљиве државне границе врше на места што се на граници затичу.

У овоме крају данас су као средишта државне српске и турске власти једно према другоме Врања и Прешево. Гранична линија, која сад између тих места иде, цепа по половини један предео, који је тако рећи од незапамћених времена целокупан, и који није био никако дељен, барем од турскога освојења на овамо. Та се гранична линија у нас премештала, и ми смо могли посматрати на делу њен чудновати утицај, и како она гради и разграђује знаменитост и богатство дотичних варошких средишта која су јој одвећ близу. До 1833 године, све докле је кнез Милош држао под својом руком као Србију тако звани београдски пашалук, гранична је линија била између Параћина и Јагодине. Онда је Јагодина, бивши од 1815 па све до 1833 гранично место, добила вредност којом је после на гласу била. Кад се 1833 граница проведе између Алексинаца и Ниша, тај је догађај учинио, да се Алексинац, дотле малено место, пошто у такој близини Ниша није ни било разлога за развитак још каквога већег места, развије у потоњу окружну варош Алексинац. Али као год што је после премештајем границе Јагодина почела венути и опадати, и у том се стању и данас налази, ако јој сад железнички саобраћај већег

живота не да, тако је и Алексинац, по невољи, ударио назад, чим је граница отишла на јужну страну Ниша и Врање, где је и сад. Сад је опет граница тако незгодно посред среде пресекала једну целокупну, природом обележену област, да нити може Врања живети, нити се на другој страни границе у Турској може справ ње што друго развити. У ономе углу, у ком се види, Врања је истакнута као јужна стражара Србије, и она се развијати не може. Широка поља пут Прешева уз Моравицу и Мораву, Бујановци, једно средиште насељења, мало даље од наше границе на југ у Турској, оцепљени су од својега средишта и од своје природне средине, и живе сад на овим висима балканским, збуњени и незнајући куда ће. Ипак ми казаше да сад Бујановци узимљу што је било врањско и развијају се као нека варошица, зарад свога згодног положаја. Али да видимо шта имамо да забележимо о староме и сада чудном судбином обновљеноме и на неку нову улогу потиснутоме Прешеву.

Пошто смо свршили поздраве и формалности које се обично врше на граници, пошто смо понили и каву добродошлицу, ми се кренусмо даље уз пратњу турских *заштија*, за које ми рекоше да су се пре звали *заштије*, а да се сад зову *џандрма* (gendarmes). И Турци су, дакле, узели француску реч. Пут иде равним пољем све до Бујановаца, где ће бити нова железничка ста-

ница. Ту смо видели и железнички пут од Солуна, који се гради ка нашој граници. После се наш друм вијуга по застранцима и косама, и прелази један виши превој, на коме је ветар брисао свом силом свежине и оштрине. Наврх тога превоја видех један напуштен омањи хан, ограђен као обично четвртастом зиданом авлијом. Кад се сиђе са тог виса, онда се дође у Биљач хан, крај самога друма, опет на крајњој падини благих висова с истока. Мало даље к истоку од хана, у једној долини, на три четири километра даљине, види се повеће село Биљач. Покрај њега су сад чадори војске, која ће, кад време већма захладни, настанити се у селу. Испод хана ка западу, падина на којој је хан, спушта се у равно поље око Моравице, која по средини вијуга, а на оној страни, на последњим терасама падина од Кара-дага (Црне Горе), мало још к југу, види се Прешево, у даљини од четири пет километара или мало мање. Гомила кућа поређаних по првим терасама узбрдице била је обележена једном цампјом.

Али време је да погледамо нешто и другове с којима путујемо.

С нама је био кајмакам из Прешева, стари један висок Турчин, с кривом сабљом преко рамена по староме обичају, у европском оделу али забатаљеном и прљавом, носећи и на горњој и на доњој хаљини неку кожну поставу. Кад смо се са-

стали, одмах сам видео, да говори рђаво српски као што говоре Турци из нишкога краја, и он ми се сам каза, да је из Лесковца, и да има у Србији још нерасправљене неке судске ствари о својим земљама.

„Шта је сад Прешево?“ упитам га ја, „варош или село?“

„Село“, одговори он.

„Колико има кућа?“ упитам га ја.

„Било је пређе 250, а сад има 500.“

„Кад пређе?“

„Пре рата. Али кад се растурила Врања; онда је у Прешево дошло још 250 кућа, те сад има 500. Е тако, видиш, к'мет.“

Чудан фаталан обичај имају мусломани и они који у њихову веру пристану. Не држе се пошто земљу изгубе. Из Ниша, Пирота, Прокупља, Лесковца, Врање они су се скоро са свим иселили, ма да су им и међународни уговори и наши закони све гарантовали. Од великога некадашњег броја у Нишу, сад их је мали и незнатан број, у Прокупљу их нема никакo, у Лесковцу врло мало, у Врањи ниједнога. Чудан утисак прави у Врањи, кад видите наше чиновнике и навике са свим другoга живота у некадашњим старим кућама турским. У Нишу се око цркве светог Николе и сад показује махала Турака који су се били иселили и онде сместили из Београда, а који су, после узећа

Ниша, узмакли даље у Скопље. Ни они који знају Београд и Србе, који су се родили међу нама, и узрасли тако рећи, упоредо са државом нашом, па нам нису хтели веровати! И чудне навике имају ови људи. Они не могу да сnose ни туђи суд, ни туђу власт. Спрам потреба садашњег живота одвише заплетеног, у коме се много мора радити опширним знањима, досетљивошћу и довијањем, они су и сувише игнорантни и сувише троми, да би могли издржати. За то су толико изгубили свуда, где су их се дочепали наши парничари и наши адвокати. У љутој умној борби за опстанак савременог живота, они су се представили као сувише прости и необавештени, и пропадали су махом због тога, што нису знали шта да верују шта да не верују, у што да се поуздају, чега ли да се клоне. Што их год снађе, они узимљу као к'мет. Те ми мисли дођоше гледајући Прешево и размишљајући о Турцима Врањанима, који су ту дошли, кад се *растурила Врања*, као што рече прешевски кајмакам. Како је све релативно! Ми мислимо да се Врања *подигла* од онда кад смо ми у њу дошли, а Турцима, који су себе и своја кућишта растурили, Врања се од тада *растурила*. Али једно је велика истина у целој тој причи. Није се *растурила* Врања, али се растурio или боље растурати се почео онај ред живота, који је за њихова времена био. Мало

по мало се све почело окретати другојачије, и окреће се једнако. И емигранти из Врање осетили су добро да је ветар који с том променом иде, противан њиховом свему животу, свима мислима и навикама, и да га они поднети не могу. И с чудним неким нагоном, као оно птице селице, кад осете да се зима или пролеће примиче, па понесене непојмљивом силом природе пођу пут других крајева, и мусломанско становништво узмиче испред нове европске струје, с којом се хришћанско становништво Балканскога Полуострва тако лако измирује, и ето полаже оружје и не покушавајући борбу!

Кад смо већ на овоме, да се сетимо *мухаџира* — или ових истих бегунаца у Турској. Они остављају често своје кућице и добра, да се склоне у Турску, у своје царство. Да је кога било да у XIV и XV веку посматра ондашње хришћанске државе у околини Балканског Полуострва у Европи, видео би пуно бегунаца из оних држава које су већ потпале биле под турски јарам. Угарска, Пољска, млетачке области и Италија биле су пуне породица из Србије, Босне, Зете, Херцеговине, Арбаније. Неумољиво време згладило је све те ствари. Али је дошло друго неумољиво време, и окренуло другу страну. Оно исто што је у XV веку долазило хришћанима од Турака, сад је ево почело се збивати Турцима или мусломанима од хришћана.

Кад смо путовали преко голетних висија које се од Кара-дага између Скопља и Куманова стеру ка Пчињи и на карти су забележене именом Узунцова, наиђосмо на једно село бедно и сиромашно. Јадне кућице, нешто дрвећа, нека бедна кола и оградаице, сав су знак живота. Лако је разликовати старинско насеље од новог.

„Ко живи у том селу?“ упитам моје пратиоце, смотривши једнога Турчина, где оправља кола.

„Мухацири“ одговори ми жандармеријски капетан, Бошњак, који је на своме маленом коњу покрај наших кола јахао. „Мухацири, мухацири из Србије.“

Мухацире, или њихове махале после сам често виђао.

Кад сам украј старог солунског града гледао припету неку гомилицу кућица и колибица у врло бедном стању, која жалосно одблескује спрам раскошних богаташких кућа трговачке плутократије у Солуну, и кад сам запитао ко тамо живи, опет ми је одговорено „мухацири“.¹

¹ „Сад се и турске власти најживље заузимају и зидају по селима џамије и школе. Особито то чине у Старој Србији, нарочито по селима, где није било џамије, и где су се населили мухацири, бегунци, из Србије,“ И. Јастребов у Гласнику 60, 135 стр.

Све су ново-основане или окупиране области, у којима се овако или онако почео уводити европски ред, дале турском царству гомилу мухацира. Бедан су свет ти мухацири или бегунци. Има их и у Цариграду, и ту они с колима врше најјевтинију возарску службу. У Цариграду и у свима другим средиштима Турског Царства, где може бити мухацира, има и један одбор који се брине о њима, у коме је сам султан почасни председник. И као што се некад мусломанско становништво из јужних крајева Балканског Полуострва ширило на север, тако се сад са севера збија к југу, следејући непознатим одредбама судбине, које су му записане.

Ну да погледамо сад на сам хан Биљач, у коме смо и испред којег посматрамо Прешево и размишљамо о њему. Ханови су опет један стари тип, који ће ишчезнути, и који вреди из ближе погледати и описати. Ко зна из којег је времена њихов почетак и њихова основа, која је свуда једнака, као што су данас механе по плану у Србији.

Први хан, на који смо од наше границе наишли, био је на једно десет километара од наше границе близу Бујановаца и Левог Села (Левосово на картама) на саставцима Мораве и Моравице. Али како се ту баш тада градио и монтирао мост на Морави, хан је већ био изгубио своје првашње обличје, јер су се уза њ пока-

живале бараке грађене за железничке раднике. Других десет километара даље налазио се други хан, усред пустог места, на вису, празан и без игде икога у својој четвртастој огради, са нешто сухоте унутра. Њега смо мало час поменули. У њему запалисмо цигаре, и пођосмо даље; па прешавши висове који тај хан од Биљача растављају, и који су сви голи наги, као сва места украј путова по Турској, дођосмо ка Биљачу. Ево, дакле, како изгледа хан Биљач, који нам се чини као тип тих грађевина и као једна од понајвећих.

Главно је у хана зидом ограђена авлија већег простора. Авлија Биљач-хана хватаће четворостран простор од близу 50 — 60 метара, ограђен зидом два до три метра високим, са великом капијом. У тој обзиданој авлији у углу северноме налази се кућа на глагољ, уза сам зид авлије, спојена с њиме. Горњи, овде западни део форме Г, чини пространа пуна дима кујна са баџом и огњиштем, без оцака. До кујне, с прозорима окренутим југу, има доста пространа соба са плеханом пећи и пространим, повисоким, преко целе ширине собе креветом, као по нашим старим механама. Тај је кревет хватао трећину собе. Стола ни столице нису имали, већ око ватре нешто треногих сточица. И соба се страховито пушила. По кревету су прострете биле асуре, и више ништа. На њих смо

ми прострли своје ћилимче, и извадили из кола те поделили са својим пратиоцима и сапутницима што је било за јело. У хану као да се не могаše ништа добити, осем може бити каткад мяса, јер су се виделе неке овчије коже. Над ватром о веригама висео је котао с водом, из којег су пунили ђезве за црну каву. Испред собе и кујне је стрехом наткриљен пошири ходник на дирекцима. Дужа линија од глагоља били су харови, дужи него предња одељења, као што је и усправна линија од Г. У хану и уз хан друго ништа није било. Иза хана видело се да се полагало сено. У авлију се утерују кола, угони стока, итд. Чесма је покрај хана, и покрај пута. Ето такав је оригинални тип хана. Онај што смо пред Биљачем прошли и видели, још је гори и сиромашнији, али и он има тај тип. Пространа ограђена авлија усред поља опомиње ме на потребу сигурности и смештаја већих гомила, па чак и на потребну одбрану. Ја мислим, да се тај тип доводи још из средњих векова, јер ми се чини да по неким забаченијим крајевима Турске (а ово је баш један од таквих) средњи век живи још у приличном цвету. Средњовековни путник, махом трговац, јер су други људи ретко путовали на даље, није, види се, тражио ништа више него мало сигурности и сухоте. И сада хан на Биљачу не може дати и не држи спремно ништа друго. По томе га ја и

мећем у споменике средњовековног живота.¹ Само конзерватизам, по коме су познати и чувени Турци, могао је то тако оставити. У њих се цивилизација још и данас мало куд миче из вароши. У њих још и данас, усред њихне пре-

¹ И нехотице нам пада на памет Душанов законик и његов *стањанин*, који је, по свој прилици, држао оваки некакав хан. Законик говори: *Кто дође (у град), да доходи к стањанину, да му преда коњ и стан вас, да га сабљуде стањанин са всем. И када си појде он-зи гост, да му преда стањанин все што му буде пријел. Аште му будет што погинуло, все да му плати.* И законик, дакле, као и дојучерањи балкански живот у пракци, ништа друго не тражи од стањанина — ханције, него сигурност с јемством и мало сухоте. Остало је свак и онако онда носио уза се, нити је ко на путу тражио домаће угодности. После турског освојења ствар је остала како се затекла, што се догодило и толиким другим стварима. Из путничких белешака прошлих времена видимо да су *ханови* или *станови* били различити у варошима и селима. Чешки племић Вацлав Будовац који је пратио аустријског посланика у Цариград 1577 године, оставио је леп опис једнога цариградског *караван-сераја* (*стана* или *хана*), који је тада Порта ставила на расположење аустријском посланику Синцендорфу, којег је Будовац допратио. »Био је у правом Стамболу — почиње Будовац — на Костантинову Тргу; међу тим су остали посланици становали у Галати преко Златног Рога. С поља је изгледао као некакав градић. С улице су при земљи били занатлијски дућани и радионице. На вратима је стајала стража, један чауш и четири јањичара. — Кад се уђе на врата, ступало се у пространу четвороугласту авлију, рђаво покадрмљену. При земљи су се свуд у околи налазили на свод арови за 100 и више

стонице Цариграда, прототипска источна небрежљива конзервативност стоји мирно уз напредну елеганцију fine и деликатне Европе, и често не показује никакве воље да се од ове последње чему научи.

коња. На првом боју од авлије се налазио леп трем, с многобројним стубовима, и могло се по том трему првим бојем обићи око целе авлије. Из тога се трема улазило у четвртасте собе, које су све биле широке и дугачке по 12 стопа. Светлост је у те собице долазила или с улице или из трема, кроз окна риф висока. Изнад сваке собице било је на крову оловом покривено кубе и покрај њега висок ошак. Насред авлије је била чесма. Зграда је сва била сазидаана од тесаног неокреченог камена, и дувари су сви готово били од дима почадели. Чистоте у тој згради није било никакве. По собама су ходали миши, пацови, ласице, гуштери, скорпије и друга многа ситнија животиња. Посланик је Синцендорф једном нашао у својој постели змију, те ју је пресекао сабљом* (К. Ј. Јигећек, *С. б. т.* 1877, 423 — 424). Овде нам се црта као неки прототип из престонице, за којим су се ређали остали — с потребним променама — до мањих места и путова и седа. Богати Кукли-бег призренски у завету који се везује са годином 1537, помиње многе караван-сераје у Призрену, Скопљу, Скадру, Лешу и другим варошима и селима оних крајева. (Јастребов, *Податци за историју српске цркве.* 113 — 118). Један од познијих путника, из аустријске посаобине од 1719 године, има опис хана из Беле Паланке на Нишави. »Спроћу Паланке — бележи се у том путопису — на другој страни има једна лепа механа, коју Турци зову хан или караван-серај. Оваквих ханова има много у Турској; у њима се може да преноћи за бадава, а Турци их граде и за севап. Зграде су ове доста велике, мало су дуже него

Од Биљач-хана ишли смо даље уз долину Моравице, гледајући Прешево на десно преко долине, на последњој тераси висова. Ја сам радо знало гледао сваки поток, мотрећи на коју страну тече, с нестрпљењем чекајући да видим воде, које теку Егејскоме Мору. У ствари је Прешево тачка водомеђе, ма да ту водомеђа дунавска и егејска једна у другу засецају. Поља, кроз која смо се возили, и која у ствари чине ту водену границу, изгледају као пљоштара. Пада нема, и у потоцима вода тече као да се предомишља на коју ће страну; у коритима речним расте шаш и свакојако водено биље. Најпосле наиђосмо на једном брежуљку и опет једну кулу стражару, која је сад празна, и украј ње хан, у који нисмо улазили, али се за њ и с поља видело да је

што су широке, и зидане су од камена, а покривене бакром или оловом. Унутра је велика празна просторија без икаквих соба, сем ако се не би саградио какав собичак, кад се зна да ће какав паша да сврати ту на конак. У средини хана лежи се ватра, око које путници простру своје сицаде које носе у теркијама, и ту спавају. Са стране, поред дувара од хана, привезана је путничка стока, која је обграђена једним ниским зидом тако, да преко овога виде и путници своју стоку, и стока њих. Ови ханови нису никад без лепе бунарске воде, ако немају чесме за пиће и за уживање. Има често близу ханова богомоља, у којима се путници могу да помоле Богу, купатила за купање, и дућана и радионица да човек може ту да набави по нешто што му треба за пут*. (К. С. Протић, Отаџбина XXII, 64 — 65).

саграђен онако исто као и онај у Биљачу. Кула се зове *Табановачка* по селу *Табановицима*, које је много даље, и које је на карти забележено *Топаница* и *Топановце*. Мало унапред од те куле наиђосмо на поток, који тече к југозападу и већ бележи Егејску водомеђу. Мало даље пут пролази покрај Големе Реке, која тече чисто к југу. У томе смо се примицали и Куманову, које је у околини старог сада запуштеног Жеглигова, и које је некадашњи значај Жеглигова примло.¹ На један сат од Куманова видесмо два турска господина и одељење коњаника, које мени као представнику српског краља одаваше част. Сиђох, те се поздравих. Једно је био кајмакам из Куманова, млад у Цариграду образован, веома углађен господин, који говораше само турски, а друго кмет кумановски, такође Турчин.

¹ Долазећи у Куманово из Густендила, Леон Хугонет и не знајући имена овако описује развалине манастира Нагоричког, који је припадао старом Жеглигову. „Око два сата пред Кумановом (у зимње доба), на десно од пута, видесмо стару цркву од тесана камена, која је са својим тешким вратима личила на тамницу. Око ње су били гробови. Мало даље и мало више виделе су се развалине манастира. Угасито мрко-љубичасто залеђе од стена обавијало је ове развалине, тако да су налечиле на неку декорацију у опери“. (La Turquie inconnue. Paris, 1886, 106) Патријарх Ар. Чрнојевић у 1683 исто место зове *Младим Нагоричким*, и он је у њему ноћио. Онда дакле још није било развалина.

После свршених поздрава, сви поседасмо у кола, и пођосмо даље свечано у Куманово с почасном пратњом онога одељења коњаника.

Куманово је једно од већих места. Новији географи међу му 7000 становника.¹ Мени су на месту казали да има 2000 кућа и на 8000 становника. И доиста изгледа на доста велико место. Кад му се долази из Србије, лепо се види на узвишеном плато-у с друге стране реке. Сунце које је заходило бацало је своју светлост на прозоре државне куће, у којој су канцеларије кајмакамове, на гомилу кућа и јабланова по вртовима и на ниске брежуљке који се око плато-а дижу. Ми пређосмо мост преко реке и уђосмо у варош. Ту је тако рећи све по староме. Ћепенци, тезге, старе грађевине, тесне и криве улице, широке стрехе а ниске куће, ограђене зидом авлије у споредним улицама, потпун тип вароши у унутрашњости Турске. Одседосмо у кући кајмакамије, где је као за госте све било приправљено. Двор кајмакамије је са свим нова грађевина, али грађена по староме начину. Куманово има и општину, која се турски зове *беледија*. Кмет ми поче казивати о радњи општине. Рече да општина има прихода од касапница, кантара и других извора на 4000 дуката и да се то троши на потребе варошке, на калдрму, на

¹ F. Bianconi, Cartes commerciales. Province de Macédoine, Paris 1885.

воду, за коју рече да се брину да је откуд доведу, те да би је варош имала у изобиљу. Прве новости цивилизованог света овамо као да су донели железнички инџинири. За њих, за френке, месио се нарочит хлеб; њих ради смо и ми могли у Куманову бити послужени Дрехеровим пивом, које је из Трста преко Солуна и до Куманова допрло. И гостионичар има, који се мало нешто разумевао у европском реду. Лепа је и заслужује пажње и општинска кућа у Куманову. Она је начињена с намером да послужи у ратна времена за болницу. Иначе су ми се улице у Куманову учиниле пространије него обично у турским варошима, много пространије него у Врањи и у другим местима која смо ми у последње време од Турака узели. Од наших места Куманово би, може бити, највећма личило, на Лесковац. Хођајући по улицама и по вароши видео сам како су простори међу појединим улицама испуњени дивно обрађеним и добро наводњеним баштама. Ма да се покрај пута види сама голет и пустош, јер је, рекао бих, карактеристика турских путова да су далеко од села и од насељених места, овде је свет радан и вредан, марљив и чуваран, а врло конзервативан у својим навикама. Турски кајмакам казивао ми је сам, да нема ни парница ни спорова осем малих сукоба о водама и о захватпама земље, опет знак

чуварности и љубави к тековини, која је међу нашим народом тога краја ванредно развијена.

У Куманову се налазио и владика скопљански Пајсије. Он се својим пословима по епархији бавио у манастиру св. Прохора, који од Куманова није далеко, па је одатле свратио у Куманово. То је стар, сухоњав, висок човек, још добро држећ, који се свуда међу народом по овим крајевима правно као противник Бугара и наш пријатељ. Становао је у кући проте кумановског, где смо му походу вратили. Мала је то и ниска кућица, унутра у авлији. Осем простора за свакидашњи живот, има одвојена намештена соба за примање. Ту су и нас увели. Нискост и куће и собе опомињала ме је на некадашње шабачке куће, које сам у детињству познавао, а данас ме је зачуђавала једнакост грађевине, намештаја, накита и свију појединости, које су се до пре кратког времена чувале на Балканском Полуострву, почињући од Цариграда, па свршавајући иза Бање Луке. Свуд около низак миндерлук, а по миндерлуку јастуци са Соломоновим словом од чохане пантљике пришивеним. Ни стола, ни столица, пошто се то с миндерлуцима не слаже. Икона и пред њом кандило. На средини собе стајао је мангал, који је на похладном јутру довољан био, да угреје собу толико

колико је пријатно било, топлотом која је са свим друкчија од топлоте што из пећи долази.¹

Пре него што се растанемо с Кумановом, у које је, чини ми се, још најмање продрла Европа, да проговоримо нешто и о мангалу и начину грејања од старине. У нас се већ једва разуме, да има у нашој највећој близини и међу нашим народом читавих крајева, у којима се не

¹ Куманово се не помиње одавно. Јеротије Рачанин, који је овим путем пролазио 1704 год. путујући на хаџилук у Јерусалим, спомиње после Врање као конак (а то је обично растојање Куманова) некакво место *Коштуне*, којему опет данас трага нема, а по опису ни Куманово не може бити. Место из Јеротијева путописа гласи: „Из Врање дојдосмо на 12 конак у Коштуне, недомак 40 цркви; ту је преже велика варош била за српског господства, и сад по турски зову *крк клиса*, и видох ту корита камена око бунара много множаство велми големо за дивленије, и чудисмо се, и на тојвароши видјесмо три хлма велми висока, Богом саздана, а на врху равна, и от једне стране може чловјек попети, а от ине не може, и то зову шаторишта Марка Краљевића и Милоша Обилића и Новака Дебелића; и ту се у јутру угоди принесеније мошти свјатије Петки Трновскије, једне те цркве храм, и пазар се купи, и ту обретосмо обилије хлеба и вина, и слави Висарион наш друг!“ Да ли су *Коштуне* место Жеглигова? Даљина би метала на ово место, али опис места се никако не подудара с Кумановом. Патријарах Арсеније Чрнојевић, путујући 1683 на хаџилук из Пећи, ноћио је близу Скопља у селу, прошао је Скопље, не задржавајући се, и конаковао је у Младом Нагоричном, даље на исток од Куманова. И он је морао проћи кроз Куманово, али о њему није ништа забележио.

зна за гвоздене а често ни за земљане пећи, и у којима се људи греју или ватром или жаром из мангала. Вук Ст. Караџић приповеда у Речнику под речју *село*, како соба нема свуда по кућама, него се људи зими греју понајвише код ватре, а спавају по вајатима и онако у кући. Димњака, продужује даље, нема готово нигде по селима осем у Мачви поред Саве, и у Браничеву гдешто око Дунава и по влашким земуницама.

Кад се погледа мало у историју проналазака, ово неће бити за чудо никоме. Око XII века нигде на свету није било димњака¹ а без димњака је теже било имати пећи. Напред наведена белешка Вукова о стању у Србији у почетку овог века, показује како се људи често с малим задовољавају. Из тог узрока и из штедње или сиротиње и данас има, и по Србији, и по другим земљама на овом крају света, много више кућа него димњака. Остаје, дакле, питање шта је чинио и како се свет грејао зими? На

¹ »Димњаци су пронађени око XII века. Стари су познавали само пеке или пренуље на треношцима — мангале — који се и сад зову *braseiro* у Шпанији, а *brasier* на југу Француске. Наши предци Гали имали су место оцака руце на крововима њихових колиба. До XII века кухиња каква дворца или манастира била је просто сваколика један велики димњак, у коме је дим излазио на једну или на више руна у крову«. A. Rambaud, *Histoire de la civilisation française*. Paris 1885, 443.

то питање имамо један одговор у типичу св. Саве за Хиландар и за Студеницу, који нам згодну светлост баца на мало час поменути старији обичај. Глава 40-та поменутих типика има о томе ове речи св. Саве: *Заповедајем же избрати болним келију ва образ добра спиеје болницу, и одрове поставити болним на вазлеженије и на покојиште, и работника им давати, јако сим работати васем. Аште ли по мојим грехом и мнози у језу упадут, да им ста и 2 работника, арулу великују, јеже јест огњиште у меди сковано и преносимо, ва њем же болештим укроп тоштити и ина јаже сут онем на утешеније?*¹ Изгледа да мангал (средње-латински *арула*, као што св. Сава вели) у то време још није добро био познат, кад се тако потанко у типичу описује. Тим се, међу тим, начином ето људи и данас греју од јужних српских крајева почињући, све до мора; и има пространих крајева, у којима су пећи још непозната ствар. Жар из мангала и хаљине кожом постављене начини су, којима се тамо свет од зиме брани.

Има још једна белешка из путовања, за коју нам се чини, да јој је најзгодније дати ме-

¹ Гласник XL, 178 типик студенички у издању д-ра К. Јиречка; Гласник XXIV, 220 типик хиландарски у издању арх. Леонида. Занимљиво је што се у Србији XII до XIII века за мангал употребљавала латинска реч *arula*, која је изнајпре значила огњиште за жртве паљенице.

сто овде, где се растајемо са заступником старога Жеглигова. У Куманову смо видели кајмакама и једног бригадног ђенерала од млађих школованих Турака. То су људи довољно витки и фини, који се умеју наћи, и показују довољну интелигенцију. На столу кајмакамовом видео сам неке инцинирске књиге с илустрацијама, на турском језику. Али и они, као и још више и веће турске госпode, које смо касније имали прилике видети, не знају никаква другог језика осем турскога. Улогу тумача вршили су Бошњаци официри у турској војсци. Опазио сам, да је турској господи познато, премда се видело да о томе баш јасне идеје немају, да је „бошњачки“ језик једнак са српским. Јузбаша жандармеријски, који нас је одмах са границе прихватио, родом је Бошњак, и има прави тип ониског, плавог, дуговратог а дугуљастих образа Бошњака. Име му је Мехмед Емин-ефендија, и родом је из Таслице (Пљевља). Говори српски, али с акцентом поремећеним по турскоме и с многим турским речима. Од Куманова је сменио Мехмед-Емин-ефендију неки Хусеин капетан, од Митровице, опет из Босне, али из ново-пазарскога санџака. Он је, у неку руку, боље говорио. У Скопљу је тумачио један мајор, који је дуго служио у Босни, и жена му је из Босне. Тако сам имао да видим три типа људи из наших крајева у турској служби. И чудне судбине! Као некадашњим граничарима што је немачко име обележа-

вало сваку ствар њихове наставе, знања и службе, тако је, и још више, овима све турски што се тиче службе и војничког знања њихова. Силан је утицај државе и државнога реда, па ма та држава по себи најтрајавија и најнеуреднија била! Уз то људи су то прости, и док су оно турски и оно мало што служби треба научили, много их је муке стало, и много су, види се, свога побора-вили. Сва наша просвета, све што смо у Србији и другим крајевима просветним радом постигли, и не постоји за ове загубљене синове нашега народа. Од нашега језика они знаду просте форме његове, знаду оно што је у њему примитивно, и што се у сваком селу зна. Све што су мисао, просвета, наука, политика, државни и друштвени живот и саобраћај у њему израдили, њима је непознато. Језик апстракције, језик мисли, оно што је тако рећи, у сваком језику најлепше, њима је запечаћена књига. Они су материјал, који је другима пао у руке пре него што је сам о себи какву свест добио. Мутно мисле о својим везама националним; не разумеју и немају никаква осећања ни за прве најпримитивније дужности према народу. Они раде своје материјалне послове; они излажу и свој живот мислећи да то тако треба; мислећи да су они Турци; или, још боље, не мислећи ништа, већ инстинктивно и без свести чинећи нешто на што је, традиционалном политиком, душа њихова још од незнане младости упућена. Они мисле да знају

турски, а кад сам једнога образованог и интелигентна вишега турског женијског официра питао како говоре турски језик потурчена браћа наша, казао ми је, да га говоре врло рђаво, што ће морати долазити и од велике необразованости њихове. Мислио сам, колико их је и колико таквих било, и сећао сам се Грка, који су и као чиновници на железницама и као чиновници у самој турској служби свагда своме народу корисни, јербо личним незнањем нису отргнути од духовног завета народног и од нових и старих му тековина. Тоба ради они, ако и не могу што би хтели, опет чине што могу за свој народ у свима положајима. Незнање наших потурчењака дотле иде, да они нису у стању превести на турски какву мисао или рефлексiju, и онда изгледа турским чиновницима, да Бошњак не разуме језик којим Србин из Србије говори. О томе сам имао горко искуство у самој Скопљу у разговору с мутесарифом, који је такође знао само турски. У разговору о политичним новостима оних дана, особито о бугарским заплетима, нису могли ништа да учине наши Бошњаци. Из неприлике извуче један прост жандарм, родом из Врање, мусломан, који је за последњег рата допао био руског ропства, те се мало више по свету крхао и нешто научио. Међу тим у опште је велика необразованост нижих и линијских турских официра. Женијски пак официри отишли

су ванредно далеко, и могу се и у знању и у спреми мерити с многима. Тај сам утисак ја барем изнео, познавши, у Солуну и у Скопљу, два виша женијска турска официра, који су јако одскакивали и од колега официра осталих струка, па и од самих грађанских царских чиновника!

II.

У Скопљу.

На дан 27 октобра остависмо Куманово и кретосмо смо се за Скопље. Тај ми је дан био читава свечаност. Кад сам се пробудио и погледао пут истока на брежуљке, на којима је било некадашње Жеглигово и Нагориче, средишња места ових крајева за српске владе у XIV веку, сунце је расипало своје зраке, и после јучерашњег ветра и магловите облачине, показивао се прекрасан дан. У самом Куманову било је топло. Ма да је још из јутра било, сунчева се топлота осећала, кад смо прелазили линију гвозденог пута и гледали на њој још несвршену будућу станицу кумановску. Мирно и хладно пружала се двострука линија по равноме насипу, нити се из ње могаше прочитати она будућност, о којој ми толико сањамо, и од које толико очекујемо и за нашу земљу и за ове крајеве. Као механичка формула што у мирним знацима свога рачуна не показује ни слутњу оне силе, која из

ње доћи може, и ова је линија стајала мирно покрај садашњих места, у којима се средњевековни живот још у приличној сили држао. Али се већ чује писак локомотиве и кроз величанствену мирноћу ових балканских поља. Парниџин размахује својим силним крилима; он ће променити много којешта. Старајмо се, да у томе ми последњи не останемо!

Наш пут, или управо наша беспутица водила је уз брдо на неке планинске висије, на којима се није ни мало осећала долинска топлота. Пут од наше границе управо је добар до водомеђе код табановачке куле, о којој смо пре говорили, премда и ту врло неједнако. Од водомеђе до Куманова пут је врло рђав, и спао је на обичан колник, на коме у кишно време мора бити врло рђаво. Од Куманова па све до Орланаца и Харачина, пред самом равницом скопљанском, пут је веома рђав. Као обичан сеоски колник кривуда он по високоме пољу међу масама Кара-дага и међу подаљим нижим висовима преко Пчиње с друге стране.¹ Маса Кара-дага биле су врло занимљиве. Са стрмим као градски зид обронцима оне су се спуштале у неке

¹ Леон Хугонет зна за два пута из Куманова у Скопље. *Стари* му пролази кроз долине, а *нови* кроз пуста висије. Овај последњи је краћи. La Turquie inconnue, Paris 1886, 110. Ми смо у осталом имали прилике да видимо да има још један пут, али је то био напуштен друм, преко виса, тако рећи паралелан са садашњим обичним колником.

мале потоке, а с њих је дувао студен ветар и хладноћа, тако да нам је ту било хладније него јуче, ма да је дан био очевидно топлији. Те висије су на картама забележене именом Узунцова, што значи Дуго Поље; право им име ми нисмо имали прилике сазнати, али смо се уверили да је дуго и предуго, и да се преко њега врло тешко путује. Наши пратиоци нам приповедаху да је ту увек хладно и ветровито; да се ту може озеппти и о Петрову дне, а да је зими страшно. После прилично дугог и спорог вожења угледасмо пред собом на другој страни долине испресецање масе Кара-дага и под њима два три села. Под самим висом једног таког огранка виђаше се манастир Матејч, који се час обмотаваше у магле, час се кроз њих провиђаше, а час их сунце с њега разгоњаше. Чудну слику чинијаше манастир нама, који смо га с виса с друге стране посматрали. Испод њега је село, опет Матејче, на нижим падинама исте терасе. Али они који су пре нас осећали дужину поља и дали му садашње турско (не знам за сад да ли и српско) име његово, заборавили су да се обазру и на његову висину, ма да се она са стране Куманова не осећа. Од најзанимљивијих страна тога поља заиста је његова висина, са стране Скопља, што очевидно показује колико је ниже и колико жупније Скопље од свију места што су му на северо-исток, у привидним рав-

нипама. Јер кад већ почесмо хватати низбрдицу, равнице, кроз које тече Вардар, и оне планине међу Прилепом, Велесом и Дримом имале су страшно величанствену форму. То су били врхови више Маркове реке, ман. св. Димитрија северно од Прилепа, огранци Карацице и Бабуне, којима је тригонометричко мерење на аустријској генералштабној карти дало висину од 2510, 1885, 1797 метара. Може се казати, да им се још не зна ни правог имена, ни праве мере. Равнице су стајале пред нама као плаветникасто-зелена тепсија, посута овде онде воденим просторима, који су се као сребро сијали. Поменуте македонске планине дизале су се до облака, пробијале кроз њих, издижући још више од њих своју модро-плаву шиљасту главу. Ти висови, тако напрема се с других висова гледани, изгледали су ванредно импозантни, тако да ми се, чини ми се, никад планине нису учиниле тако високе. Шар се није могао видети, јер су га сувишном близином заклањале масе Кара-дага, које нас с десна нису никако остављале. Тако смо се подуго спуштали, имајући пред собом ту величанствену слику. Висови Кара-дага били су нам се још већма примакли, и ми смо гледали како се два три села ређају по његовој стрмнини једно испод другог. Тако се нарочито виде Мојанци. Најпослед сасвим са свим са висова, и код Харачина заустависмо се

код чесме на последњој тераси висова. Одатле се лепо види Скопље на другом крају поља, које ту хвата на десет километара ширине, пружајући се много више у дужину пут југа. Кроз поље се видео као стрела прав леп пут за Скопље, стару нашу царевинску варош, а по њему овде онде видеда су се, као растопљено сребро, окна или останци старог језера, које је у неко доба морало покривати целу ову божанствену равницу, и данас пуну влаге и воденога биља.

У самој околини Скопља и по пољу око њега за мене су били врло карактеристични чифлици, стари стасови или зевгарије. То су домене или имања, која по првобитном схватању обухватају толико колико се паром (чифтом, *ζεῦγον*) волова обрађивати може. То су приватна имања појединих људи, која су, после, и већи простор добила, али у овим крајевима као да још и данас имају свој стари тип. Чифлици се познају по гомили јаблана који усред поља опкољавају зграде или куће чифлика. Тих јаблана и иначе свуд има овамо по насељима, и опазио сам да су нешто нижи од оних који код нас расту и листа отвореније зеленог, ако то није по позном добу године, у које сам их ја гледао. По домаћем дијалекту јаблани се зову *тополе*. Чифлици су се видели расејани овде онде по околини скопљанској. Вредно би било имати хро-

полошку историју којег год од њих, те видети кад је најпре заокружен и основан, па онда колико је од тог времена до сада господара променио. Ја сам уверен да би тај списак био дугачак, и да би почетком својим допирао врло далеко. Она закржљавела и готово сасушена цивилизација Балканског Полуострва, која се затекла кад су на полуострво почеле продирати и одомаћивати се на њему нове европске мисли, биће много старија него што се мисли, и заслужује много више пажње него што јој се до нас поклањало. Тип чифлика такав је од Скопља све до мора. А какво је обележје приватне својине и чифлика, који су приватно насеље, такво исто обележје имају села одатле па до мора.

Истота дана, којег нас је пре подне на висовима између Куманова и Скопља осветљавало хладно и, као што наши кажу, зубато сунце позне јесени, у скопљанској равници наиђосмо на најпријатнију топлоту, готово као у лето. Врло често сретасмо људе на коњма, пешице, на колима и, на магарцима, којих последњих на овоме крају као да има много више него коња. Бејаше путника, војника и људи сваке врсте. Најпослед, осетивши већ напред да идемо у повеће место, ми уђосмо у Скопље и у његове улице, и почесмо жељно купити утисак по утисак вароши, коју смо с толиком жељом очекивали, и за коју смо се радовали да је

видимо. Као оно пред Кумановом, тако нас и пред првим кућама Скопља чекаше војнички на почаст уређен одред коњаника, част српској краљевини, на том месту прва после несреће на Марици. На тај смо начин ушли у варош Скопље, и почели гледати кућице и по турски зидовима ограђене авлије и улице, докле не изађосмо к отворенијим и лепшим редовима кућа око Вардара. Овде смо чисто у забуну, с којег краја да почнемо те утиске излагати. Најзгодније је, да прво опишемо положај.

Кад се с последње терасе висова, с пута од Куманова, почиње гледати Скопље, оно се види као притиснуто уза северо-западни крај равнице, онде где из ње почињу да расту брда према западу и северу, к Шару и Качанику. Сама варош Скопље, нарочито стара, наводи се на левој страни Вардара, између Вардара и Карадага. Она је управо смештена у долини једне речице, која се у горњем току зове Радиманска Река а у доњем Серава. Ту долину пред самим Вардаром ивичи са западне стране повијарац Црне Горе, и на рту је тога повијарца град скопљански. Рт је тај, окружен градом, мале висине, и од њега се к истоку пружа коритасти, с благим нагибом, равница или долина речице Сераве. На источној, граду супротној страни, подиже се на једном са свим изолованом брежуљку тулбе Газн-бабе, цењеног турског свеца, око којег

свакога петка горе небројене зубље. Међу градом и тим брежуљком с тулбетом Гази-бабе у средини Скопља, али ближе ка Гази-баби, од Вардара подалеко, у самој равни, наводи се Сахат-кула. Она се издиже из једне врло велике, тако да кажем зидане коцке. Зидана је до три четвртине своје висине. Последња и највиша четвртина подигнута је од дасака. Цела висина није особита, и не достиже ни висину које год мунаре у околини. Турски географ прве половине XVII века Хаци-Калфа пише по свој прилици о тој сахат-кули да је „из времена неверника,“ т. ј. од пре турског освојења, и да је „највећа од свију сахат-кула у хришћанству. Она бије сате и дан и ноћ, и чује јој се звоно на два сата у наоколо. Нарочит сајција брине се да је све у њој у реду.“¹

Има бележака у споменицима, из којих се да видети да је на томе месту Скопље од старина. Познато је, да је постојану српску власт у Скопљу утврдио краљ Милутин године 1282. У животима краљева и архиепископа српских стоји записано, да је краљ Милутин подигао у

¹ Г. В. Карић, којег доброти имам захвалити за ове податке о положају Скопља, пише ми да садашња скопљанска сахат-кула толико пажње не привлачи, колико би изгледало по овој Хаци-Калфиној белешци. Томе може бити узрок и пожар од 1689, о коме ћемо ниже говорити. Г. В. Карић, међу тим, веома хвали сахат-кулу у Велесу, и вели за њу да је најзнатија у ономе крају.

Скопљу три цркве: *Тројеручицу* ва славнем граду *Скопији*, и *црков светого Георгија на реци Сераве*, и *црков светого Константина ванутр града Скопија*¹. У другом једном, мало ранијем бугарском споменику имамо још више података о Скопљу XIII века, и поименце о овој цркви св. Бурђа на реци Серави. То је повеља цара Константина Ασена, сина Тихова (који је био род Немањићима, а владао је од 1258—1277), дата манастиру св. Бурђа „на гори Врпини спрам Скопља града, над Серавом“. Константин Ασен казује у тој повељи како је сишао „у доњу земљу“, и ту нашао манастир великомученика Христова Бурђа, који је сазидао „Роман свети цар, на брду Врпини спрам Скопља града над Серавом“; како је та црква „наводом“ иноплемених Агарена изгубила сва своја правила и метохије, и како се срушила до основа; како ју је кир-Алексије цар на ново подигао и прославио, и како су је по том многи свети и правоверни цареви обдарили и утврђивали. Кад у ту причу повеље Константина Ασена унесемо летописне бројеве, онда ће изаћи, да је цркву основао син Самуилов Гаврило Роман, по народноме имену Радомир, који је Самуиловим царством владао 1014 и 1015, непуну годину дана, докле га брат није убио. Цркву је он могао дићи пре него што је завла-

¹ Ђ. Даничић, Животи, стр. 138. Одатле је то место прешло у летописце.

дао, из чега би излазило да се и раније о Скопљу бавио. Најезда или, како повеља каже, „навод“ Агарена, није ништа друго него упадање Печенег и Кумана, који су се из преко доњег Дунава, са степа изнад Дњестра, сјурили преко Бугарске на Балканско Полуострво до Тесалије и Јеладе, око половине XI века. Главни је напад, с масом од 60000 људи, за оно време огромном, био године 1065. У повељи се, даље, казује како је цркву подигао кир-Алексије цар биће Алексије I Комнен, који је владао од 1081 до 1118, и како је архимандрит тога храма Варлаам изнео пред цара Костантина Асена правила и хрисовуље пређашњих православних царева и краљева, Романа цара, Диогена цара, Петра цара, кир-Никифора цара, кир-Алексија цара, Калојоана цара, кир-Манојла цара, кир-Тодора цара, кир-Исака цара, Симеона Немање, „деда царства ми,“ Ватаца цара, Калимана цара, како их је цар све прочитао, како ниједну није „потворио,“ него их је потврдио, боље него што су сви они учинили. Тако је наредио да људи тога светог Ђорђа, који се налазе у граду скопљанском, не работају никакву царску (т. ј. државну) работу, итд.¹ Очевидно је, да је то исти свети Ђорђе, за којег се вели да га је може бити после лепше и пространије из нова сазидао краљ Милутин, и по Костантина Асена по-

¹ Šafarik, Památky, Listiny, 24.

вели требало би га тражити негде око тулбета Гази-бабина.

У новије време варош се почела ширити и на десну страну Вардара, по равници између Водна и Вардара, али ни једном кућом не додирујући последњих тераса Водна, које су поље око вароши, очевидно алувијално земљиште, као неким зидом заградиле. Тако Вардар протиче кроз средину Скопља, али главни делови, већи део вароши, град и знатнији споменици на левој су обали, северно од реке, према Кара-дагу и Качанику. Мало пре изведене белешке о старим црквама такође нас на ту страну упућују. Међу тим железничка станица и железничка пруга постављене су на крај оног дела вароши што је с десне стране, јужно од реке, између вароши и Водна, тако да су уз последње терасе Водна тако рећи припрте. Станица је повукла за собом и новију једну улицу, у којој су угодније гостионице и пивнице, и нешто по солунски зиданих кућа. Одмах од железничке станице, југозападно од вароши, подиже се планинска маса Водна, и станичне се зграде испред ње као испред каквога тамнога залеђа цртају. Име планини на картама нигде није забележено, а она се диже доста стрмо и високо, много ближе вароши него што карте цртају. На њеној стрменој падини, која из Скопља врло импозантно изгледа, виде се једно врх другог, једно ближе врху, а

друго ближе доњим терасама, два села, Доње и Горње Водно. Доње Водно се састаје са земљама скопљанским, и рекао бих да се у то село из краја вароши око железничке станице може одшетати за 40—45 минута. На последњим терасама Водна, које су као шанац од поља одсечене, гробље је јеврејско и хришћанско. Туда су и виногради скопљански у којима се види нешто летњих кућа. За летње куће, у зеленилу и у виноградима, као да нема ниједна варош тако згодне околине као Скопље. Могле би бити на 20 до 30 минута око вароши, у положајима са здравим ваздухом и прекрасним изгледом. Са последњих тераса Водна испред гробља, најлепше се види преглед и вароши и околине. На север се плаве широке и дугачке масе Шар-планине, завршујући се Љуботрном над Качаничким теснацем. Испред Шара, који је удаљен 6 сах. пешице, виде се, 2 сата удаљене, масе предњег ланца Плоче у истој боји као и Карадаг. Плавкаста магла и јасан пролом обележавају место Качаника, пут из ове у Косовску равницу, на северо-исток се пружаху испецани високи каменити бастioni Кара-дага, који за чудо, с највише страна, личи на камените градске зидове. С југа је вардарска равница, а даље и на југ и на исток виде се, али у већој даљини, нова и нова брда. Карадаг и Водно су непосредно узели Скопље међу

своје суморне и силне падине; из даље га гледа величанствени Шар, остављајући између себе и Водна, Скопљу на северозапад, мало места за Вардарове зеленкасте воде. Оставивши брда и околину, на погледавши на варош, видимо је као на две узвишице од Кара-дага, по удолици између тих узвишица и по равници крај Вардара, с леве и с десне стране. Град се одатле најлепше види, а варош се, пуна зеленила, гомила око реке.

Улазећи у варош од Куманова, иде се кроз једну пространију улицу с мањим дућанима као што је свуда у варошима, а после се продази кроз криве улице, између зидова који заклањају куће и авлије, докле се не изађе на обалу Вардара, с обе стране лепу, равну и широку, где је готова шетница на најлепшем крају вароши. Ту се види више нових двокатница, зиданих у отворенијем вишем начину по италијански и солунски. Неке су српске, а неке турске. Ту је опет новији крај вароши и ту је нови дрвен, широк мост на Вардару, преко којег се прелази на леву страну Вардара и продужује пут обалом, још лепшом и широм од оне на десној страни. Ту су мешовите, веће и мање, унутра и на улици, старије куће. Ту је међу већим кућама и стан Керим-паше, садашњег команданта целе војске косовског вилајета. Од новог дрвеног моста долази се левом обалом Вардара до старог моста, зи-

даног од камена на сводовима, и онда се окреће к железничкој станици и новом подграђу где су локанде. Да останемо при Вардару и да коју о њему проговоримо.

Путујући после у Солун, гледао сам Вардар вас дан, и посматрао га у свима променама нарави његове све докле се у солунском пољу са свим на десно не остави. Али ми се нигде није учинио тако леп као у Скопљу. Нећу се преварити, ако кажем, да Вардар у Скопљу изгледа већи од Мораве код Ђуприје, што могу рећи и кад стање воде у обзир узмем, пошто сам кратко време пре тога и Мораву прелазио. Само је Вардарово корито уже и редовније. Вода још држи брзину, којом силази са свога изворног предела, једнога од највиших места на Балканском Полуострву. Боја јој је зеленкаста и бистра, и она јури кроз варош, дајући јој прекрасну живост, коју може једној вароши давати тако велика, брза и лепа река. У Скопљу су на Вардару два моста: стари, наспрам града и пашина двора, покрај којег је на десној страни Бурмали-џамија, леп споменик старије архитектуре у Турској, и нови, мало ниже, од дрвета, који везује, као што изгледа, старије насељене крајеве вароши. Стари мост је такође леп зидарски споменик. Леон Хугонет (*La Turquie inconnue*, Paris 1886, 147) узимље га такође као старину. Мост је висок, изидан је на

више на вршак сведених окана, међу којима је средње највише, тако да се мост пресеца на две падине, које се са средине једна левој, а друга десној обали реке спуштају. Горе је мост покадрмљен и с оба краја ограђен лепом метар високом оградом од тесана камена. На средини је четвртаст балкон. Нови је обичан мост од дрвене грађе. Осем тога чува Вардар још по гдекоји споменик старе умешности балканских народа, који ће ваљда с временом ишчезнути. Потрудимо се, дакле, мало, да им којом белешком спомен сачувамо. На првом месту је још и код нас познато коло за вађење воде. Видео сам их више у Вардару врло високих, са мноштвом сандучића, који се пролазећи кроз реку напуне воде, па окрећући се, ту воду изнесу на потребну висину, и онде је у спреман канал изручују, којим се вода, после, даље по потреби проводи за заливање башта. Казали су ми да се више Скопља много вардарске воде одвоји за баште изнад Скопља, пут Шара. Општини се за ту воду нешто плаћа. А те водовађе више Скопља чине, те Вардар у Скопљу показује много мање воде него што је има у истини. Наша стара писма доста помињу водовађе још из времена краљевства, а по јужним крајевима и сад су познате ваде. Још и данас у тим речима је забележен читав систем наводњавања, врло стар у нашим земљама, а још

добро познат по јужним племенима нашега народа. Северни су крајеви то изгубили, и њима ће ваљати учити са стране, што се од старине зна, и што би може бити само требало пре усавршити и дотерати него коначно заборавити. Такав поступак могао би се применити на много и много којешта, што је нама од старих времена познато, па га сад одвише брзо напуштамо и заборављамо. Ове точкове за вађење воде у Вардару окреће вода сама, кад то власник хоће, и тиме се они разликују од оних по баштама, које, као што је познато, окрећу коњи. Још се снага и брзина воде Вардарове употребљује за чињење кожа, начином који се још и у Нишу на Нишави виђа. Коже се сместе у једно буре које је избушено и пропушта воду колико за посао треба. Или се коже сместе у један за тај посао нарочито начињен долап, обложен даскама као воденично или парабродско коло, у којем би требало на месту осовине замислити тај долап. У буре или долап сместе се коже, па се једно као и друго метне правом својом осовином на сохе, с обе стране укрштене као слово Х, разуме се у горњи угао. Тим начином вода или просто натапа коже, и својом брзином их без прекида испира, или то чинећи и буре или долап окреће, те снагу својега рада уве-

личава.¹ И опет један прост поступак примитивне кожарске индустрије.

Ниже старога на сводове моста има као острвце у Вардару. Несташна вода запљускује га с обе стране. Зелено дрвље узело га је у своју сенку, а мали га мост везује са шетницом покрај Вардара. Сад се види нека кавана, и рекоше нам да се ту лети служи кава. Место је прекрасно, не знам да ли од природе, или људском руком начињено. На обали су понајлепше старе чорбацијске двокатне куће, јер је то главно место у вароши. Ја сам гледао место, и гледао куће, мислећи шта би у овој лепој, обилатој, чаробној природи начинили они Европљани, који су у оскудној и суровој клими средње Европе знали да начине познате дивоте модерне елеганције и уживања у лепоти, сразмерности, висини и пуноћи ваздуха и светлости. Овога ваздуха и светлости онамо нема ни за које новце, али опет, по злој судбини, овде нема ни оних руку, ни оног укуса, ни оног умења, макар да племена, која овде живе, нису нимало ни без вештих руку, ни без укуса. Али

¹ Поводом кожарске радње у Скопљу могу овде додати да је поодавно на Балканском Полуострву чувена израда јареће и младе козје коже у црвеној или (ређе) црној или жутој боји. Та се кожа зове *сактијан*. Од ње се нарочито правила обућа — јеменије. Тај сактијан помиње се у дубровачким трговачким извештајима из XVI века као роба, која се с Балканског Полуострва износила као добар

као да оно велико умеће недостаје, оно умеће што из ничега, тако рећи без паре и динара, организацијом и сабирањем ситне финансијске снаге, чини чуда којима се ми дивимо, пред којима уздишемо, и не знајући како и она доста лако постају онде, где се нађу и добро примене спасоносна начела која су данашњу Европу преобразила.

Али да оставимо Вардар и да погледамо у варош.

Нема начина да се за вароши и крајеве у Турској сазна прави број становништва, макар да су статистички податци те врсте турској држави потребни исто онако као и свакој другој. Кад сам запитао мутесарифа (вице-губернатора) скопљанског колико има у Скопљу душа, одговорио је да има 15000, а кад сам га запитао, колико има кућа, одговорио је да има 4000. Ако се узме да је душа пет пута толико колико кућа, као што обично рачунају статистичари, онда би изашло да у Скопљу има 20000

производ. Сактијан је, чини ми се, исто што и *maçoquin*. Колико сам могао разабрати, и сад се у Србију највише из Турске уноси. У књизи Ђоке Поповића „Познавање робе, Београд 1852“ забележено је да је сактијана 1850 унесено у Србију из Турске за 8845 дуката преко Рашке, Алексинца, Радујевца и Мокре Горе. Казивали су ми људи да се и данас извози све до Пеште. Сактијан се производи највише на горњем Вардару, у Тетову, Скопљу и Велесу, али највише у Скопљу.

душа. Географи, које сам горе наводио, узимљу да Скопље има 26000 душа, што ми се чини много, ма да бих по свему узео, да је сад у Скопљу веће становништво него ли у Нишу. Леон Хугонет у књизи *La Turquie inconnue* (Paris 1886) стр. 145 каже да у Скопљу има 30000 становника. Он је у Скопљу био у самом почетку 1878 године, пробавивши на 15 дана у њему. Хан је, по белешкама из 1858, узимао за Скопље 20800 становника. Енглескиње Макензијева и Ирбијева у своме путу по Турској, извршеном неколико година позније од Хана, забележиле су о становништву Скопља ово: „Мусломани, који воде своје порекло још од азијатских насељеника, казују да је варош од пре имала обично око 6000 кућа; а ово је тек само половина онога броја за који хришћани тврде да је био. Скопље је опало место, јадно и жалосно; становници му једнако болују услед нездравог испарења неисушених баруштина¹“. Француски консул Васа, који је био наименован у јесен 1812 за Приштину, али се у том месту није могао одржати, писао је у једном извештају својој влади од 1. Октобра 1812 да је Приштина варош од 8 до 9 хиљада душа, а за Скопље бележи само 15.000.

Међу тим има спомена који нам Скопље цртају као варош далеко лепшу и већу. Византијски историк Нић. Гргур имао је прилику ви-

¹ Ч. Мијатовић, Путовање по словенским земљама Турске у Европи. У Београду 1868, стр. 103.

дети Скопље одмах пошто је стално било дошло под српску власт. И он га зове час *πόλις* час *πολιχνιον*. *Πόλις* су њему: Цариград, Солун, Дренопоље; *πολιχνιον* су му: Драма, Дидимотик, Галата (код Цариграда), итд. То значи да он већ Скопље меће у ред мањих места, али без потпуне одлучности. Лаоник Халкокондила, који је Скопље познавао већ као турску варош, даје му стално назив *πόλις*. Један млетачки путник од 1559 године овако описује Скопље: „Скопље је, вели он, варош велика; нешто на равници, а нешто на лепом брежуљку, и броји 28000 кућа.¹ Куће су, по тамошњем начину, саграђене од земље, али доста добре. Има четири прекрасне џамије, покривене оловом, са више кубета. Кроз сред вароши тече река која се зове Варда, доста велика, јер се у њу стичу воде с разних страна. У вароши се налази много кордована који су тамошња главна трговина. Има доста и воска, који се преко Леша извози у Анкону а и у Млетке. Има доста Евреја; од хришћана ту станују само Дубровчани, који су, покуповавши врло јевтино земље, насадили многе винограде и вином тргују.“² Барски надбискуп Марин Бици у 1610, по казивању католичког пароха скопљанског, бележи за Скопље 40000 кућа.³ И један и други број покази-

¹ Рачунећи по 5 на кућу, то би изнело 140000 становника

² Starine XX, 253.

³ Starine XX, 120, 125. То би износило, по горњем рачуну, на 200.000 становника.

вали би Скопље, стару престоницу Српскога Царства, као највећу варош, каква се икада налазила у унутрашњости Балканскога Полуострва. Међу тим то је сталан утисак који је Скопље чинило на све путнике XVII века. Интелигентни енглески краљевски лекар доктор Браун ево како пише о Скопљу у белешкама свога путовања из 1669 год. „Варош на равници и на брежуљцима. Изнајпре је била епископска, а после архиепископска столица; сад је лепо и многољудно место. У њој има сад седам стотина кожара који чине кожу, и то раде у дугачким великим коритима, и тако приправљају изврсну кожу, која се износи на друге стране. — — — И овде има прекрасан безистан, покривен оловом; има више улица, покривених даскама, и више лепих тргова у вароши и изван вароши, окићених дрвима и прекрасним брежуљцима и дољама. У Скопљу има много џамија. Најлепша је на једном брежуљку са широким тремом напред, који се држи на четири мраморна стуба. Близу ње је кула од дрвета и на њој сахати звоно, одакле сам имао врло леп поглед на варош. Има и један свод, који изгледа старински, а испод њега протиче један поточић. — — — Малко изван вароши налази се величанствен водовод од камена, на неких двеста сводова, с једног брега на други, преко долине. Стари-на прекрасна, која много дике чини овом месту.“¹

¹ Српска Краљевска Академија, Споменик IX, 40. Према горе наведеним речима о цркви св. Ђорђа, може бити да је ту пређе била црква.

Међу тим др. Браун је међу последњима који су могли тако писати о Скопљу. После мирнога развића од три четири века (јер се и турско освојење свршило без какве јаче војничке акције, од које би се варош оштетила), задеси зла судбина Скопље године 1689 у рату аустријско-турском. Пошто је 14 (24) септембра 1689 после крвавога боја Ниш пао у руке аустријској војсци, гроф Пиколомини добије налог да рашири операције на Прокупље, Косово и Скопље. Октобра 4 (14) гроф Пиколомини удари даље из Прокупља, које је, како изгледа, без по муке заузео, пут Приштине, коју је негде између 4 и 12 октобра заузео. Октобра 12 (22) пуковник Штрасер пошао је даље на Качаник, који се бележи као лепа варош са градићем, с добрим зидовима и широким рововима. Турска посада (од неких 150 људи) утече пут Скопља. Пуковник Штрасер пође даље са 200 мађарских и 40 немачких коњаника, и 14 (24) октобра сукоби се с помоћу која је из Скопља била послана Качанику, али је разбије после оштрог боја, који је трајао читав сат. Пиколомини похита и сам за Штрасером, остави, пролазећи, у Качанику посаду, и 15 (25) октобра изађе из планине у равницу скопљанску. Ту чује да се у многољудној, али готово отвореној вароши Скопљу налази многобројно турско становништво које ће место бранити. Али се по-

уздано сазнавало да се становништво, чувши да се примиче царска војска, спрема да бежи и да у вароши мори куга. Други су уверавали, да се Махмуд-паша скопљански са 8000 душа (међу којима је 6000 војника), понајвише Срба (Raizen) и Арбанаса, повукао и утврдио у некој долини западно од вароши, на два сата од царске војске, од вароши удаљен на толико колико треба да би избегао кугу. Октобра 16 (26) у вече Пиколомини нареди војсци у стану неко весеље, при којем се и из топова пуцало. Кад Турци код Скопља чују те топове, помисле да царска војска напада, и нагну бежати куд је који знао. Пиколомини пошље за њима одељење од 200 оклопника и 400 драгона, који их стигну и нанесу им знатне штете. Остане на месту на 100 мртвих, а на 200 Турака и Јевреја падне у ропство. Сав турски пртљаг падне у руке царској војсци, и ослободе се многе хришћанске породице које је паша насилно био повукао са собом. Користећи се ноћном тамом, Махмуд-паша, међу тим, продужи своје бегство кроз Скопље, а сутра дан 17 (27) октобра Пиколомини пошље пуковника грофа Чаки-ја да развиди напуштену варош. Чаки одмах јави, да се у Скопљу нигде човек видети не може, да је у вароши, међу тим, пуно свега што за живот треба, и да стоје отворени многи трговачки дућани, пуни свакојаке робе. На то Пиколомини

крене напред до подграђа, намести свој чадор не далеко од подграђа, и сам пође да развиди варош, не обзирући се много што у њој мори куга. С почетка је Пиколомини мислио да остави преко зиме у Скопљу пуковника Штрасера са 3 батаљона, са оклопничким пуком хановезанским и са Чакијевим хусарима. Али после Пиколомини промени тај план, нарочито с тога што је варош превећ раширена. И пошто је наредно да се из вароши изнесе сва храна, заповеди те је 17 (27) октобра са свију страна западе. Од 10 — 12000 кућа, неких 40 џамија и 7 — 8 великих трговачких ханова мало је што остало.¹ У извештају једнога аустријског официра из оног времена ово је написано о Скопљу. „Скопље је разбачена варош, која није много мања од Прага, или је управо толико исто велика. Нити има зида ни шанца унаоколо, већ само градић с маленим ровом и на неким местима обичан насип од земље. У осталом су биле ту многе сјајне џамије и пространа здања, али на источни турски начин, све од дрвета, осем што су темељи или приземни кат до првога од камена и цигље. Даље у наоколо било је лепих башта и чесама, у различитим крајевима Скопља, чега ради је било пријатно по-

¹ Види Die kaiserlichen in Albanien 1689. Von Hauptmann Gerba. Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs. Neue Folge. II. Band. Wien 1888, стр. 134 — 139.

гледати га. Варош се налази у пространој равници, веома у свачем родној и добро обрађеној. Надазило се у Скопљу на 60.000 становника, где се броји и 3000 Јевреја“.¹

То је Скопље, које је гроф Пиколомини без икакве потребе лакомислено запалио. Пламен је прождерао сву дотадању тековину, и може се казати да се од тога ударца Скопље ни до данас није опоравило, јер се ни за 200 година које су следовале оној несрећи, није могло подићи на ново до онога стања које је пре тога пожара имало?² Г. В. Карић ми је казивао да се и сад виде неке старе џамије уз долину Сераве, више садашњег Скопља. То су остаци Скопља од пре 1689 године. У томе стању опадања Скопље се налазило тако рећи до пре двадесет тридесет година, до пре последњих ратова и до грађења железница, у којима ће се, може бити, наћи снаге да се стара знатност те вароши из прошлих времена поврати. Како су политички догађаји последњих година Турке непрестано потискивали к југу, Скопље је расло тим новим насељеницима, и сад

¹ У наведеној књизи, стр. 139, извађено из царско-аустријског ратног архива.

² И Пиколомини је платио главом ту своју несмислену наредбу за Скопље. Мисли се да је приликом походе у Скопљу окужио се, јер је десет дана касније умро у Призрену.

је у њему више Турака него хришћана. Хришћани су ипак заузели најлепша места у вароши. Они су већином покрај Вардара. У подграђу с јужне стране Вардара, које је најновије, и према линији железничкој, хришћани су. Нисам могао разабрати за право име тога подграђа. Једни су ми казали да се зове Гали-бегова махала, по богатоме Гали-бегу којег је била земља и који има на сто села чифлика; други да се зове Јеђупска (т. ј. циганска) махала, пошто су ту у почетку Јеђупци становали. Јевреји су заступљени и сад приличним бројем, и живе испод града, покрај Вардара, у најгорњем крају вароши, с леве стране Вардара. Турци, као обично, живе према брегу и у околини града. Утицај и присутност Грка види се у неколико натписа на радњама. Али је у рукама Грка главна културна артерија, железница Солун — Скопље. Од кондуктера па до шефова станице на тој железници готово су сами Грци. Један ми је од њих говорио како се тим мирним, тихим, неосетним радом најуспешније ради и за политику и за народне аспирације. Он има право, барем према онима који време проводе с једне стране не радећи и не учећи ништа ни од пријатеља ни од непријатеља, с друге пак не престајући клати се међу собом и један на другог кривицу пребацивати. Од оваквих брани-

лаца и претендената може се одбранити ко год хоће, све шалећи се и певајући!

Живост саобраћаја и живост на тргу коју сам могао посматрати и на дан пазарни, о чему после говорити, прилично помажу да се позна и округ и величина места. Споменици каквих нема у другим местима, сведоче о знаменитости средишта, о коме и историја од давних времена казује, и које је већ самим природним положајем обележено. Све висије и сва поља и долине међу вардарским теснацем код Демпр-капије, међу Качаником, Грделицом, и међама Струме, Дрима и косовских вода, сва водопаћа горњег и средњег Вардара, простор земље, врло велики и обилат свакојаким и врло различним производима, тегли овамо, и овде му је, пред Качаником, том капијом међу северном и јужном половином Балканског Полуострва, војничко, трговачко и економско средиште. Сметња државних граница северно, западно и источно (због Србије и окупације босанске) и железница пружена до Митровице, чине врло много, те се ка Скопљу и преко Скопља вуку сви производи ново-пазарског санџака, Косова и призренске Метохије. И у колико подизање Солуна има утицаја на овај предео за трговачку експлоатацију, толико и горе наведене политичке прилике, које су овај предео упутиле ка Солуну,

нису, може бити, са своје стране остале без повољног утицаја баш за то подизање Солуна.

К најстаријем Скопљу без сумње припадају стари камени мост на Вардару и град. Положајем самим може бити да је старо и оно место, на коме је пашин двор, и остале зграде и установе државне власти. Сва је прилика да су та средишта од памтивека на томе месту. Данас град већ нема никакву војничку вредност. Турски шеф генерал-штаба војске косовске говораше само, како је то стара војничка грађевина, и по његовим речима вреди само као ограда за разна војничка смешташта. У граду су сад барутане, што се види по 15 — 20 громобрана, војена болница и апсана „Куршумлија“ (округла зграда, налик на кулу Небојшу у Београду, али пространија), Куршумлија, без сумње, названа што је некад била покривена оловом. Та зграда, по свој прилици, припада старијем времену. Град је на једном испаду брдељка или терасе, од прилике онако као београдски град, и као да је имао пред собом као главну одбранбену линију сам Вардар. Мост је на Вардару управо пред градом. И град као да је био поглавито наперен на непријатеља с југа, премда и од севера има маха, јер као да се брдељак нешто утолеже. На западноме обронку брда и града сазидана је болница, у којој се и сад лече болесни турски војници. Источно од

града, силазећи с виса на ком је и град, равница је с благим нагибом, где је трг, а преко трга, са свим спрам града источно, налази се конач пашин, жандармеријска касарна и остале зграде управне власти. Даље од њих на исток низ брдо и по малој удолици пружа се варош. Ту је и пазар. Све је то на старим основима, и тај је распоред од вајкада. Више пазара према брегу налази се један споменик, коме је већ у имену историја. То је Гази-Иса-бегова џамија. Иса-бег је нама, по историји, врло добро познат. Његова је џамија један од оних архитектурних споменика који ките данашње Скопље и лепотом и величином својом. То је, без сумње, иста џамија о којој говори Браун, и за коју ја мало час истакох мисао да може бити на месту раније цркве св. Ђорђа. Само зидање заслужује пажњу. Џамија је зидана тесаним једнаким четвртастим каменом. Сваки је камен у зидању опточен троструким редом пљоснате танке цигље као што је римска, са широким катовима малтера. У свему је потпуна симетрија без икакве погрешке, да јој се само дивити можемо. Џамија је покривена оловом, и кров јој се види и бели чак с друге стране, са последњих тераса планине Водна, одакле смо имали прилике из далека је гледати. Око џамије је пространа симетрична авлија, што згради лепши изглед даје. А пред уласком је под покривеном отвореном

Ћошком чесма. Из лепе вазе на средини басена истиче неколико кључева воде, опет с извесном врстом веће симетрије, него што бисмо је у овај мах овамо очекивали. И то је знак да је и у сама турска времена Скопље некад било знатније него што је данас. Осем Гази-Иса-бегове џамије имаће Скопље још око 14 до 16 џамија. Још ћу коју проговорити о другом споменику, о Бурмали-џамији, која је на десној страни Вардара, одмах чим се пређе Ћуприја. То је опет пространа четвртаста зграда. Предњи део џамије чини трем на стубовима, покривен округлим кубетима, покривеним оловом. Главно је зграде такође оловом покривено; кров је раван, али опуштен по крајевима. И ова је џамија зидаана једнаким тесаним каменом, само друкчије него Гази-Иса-бегова џамија. Овде нису каменови цигљом опточени, него су редови тесана камена изодвајани двоструким редовима креча и цигље, који су симетрички испресецаани, те чине лепу геометричну шару линијама. Сваки ред каменова сложен је опет тако, да се између камена и камена налази по два реда креча и цигље. Овај геометрични мозаик у зидању како овде тако и при Гази-Иса-беговој џамији чини врло пријатан утисак.

За оне који долазе од Београда, или боље за оне који никада нису били на Истоку, од највећег ће интереса у Скопљу бити *Безистан*,

чаршија или *пазар* у Скопљу. Право му име, *Безистан*, турски значи место где се платно продаје. То су ти безистани у почетку били, и у њима се доиста само платно продавало. После је безистан постао пазар за све. У Цариграду је то грдна зграда, састављена од ходника или сокачића и дућана, сазидана на сводове са прозорима озго, кроз које светлост долази, и у њој се продају најразличнији производи. Некада су то биле слободне пијаце за свакога, без разлике државе и народности. Данас, кад су некадашња ограничења за трговину пала, од старине је остало пазарима највеће шаренило и највећа живост. Прави источни или може бити боље средњевековни пазар у свему његову шаренилу и у свеколикој његовој живахности ја сам најпре у Скопљу гледао. Отуд ми је, може бити, остао тако жив утисак. Безистан или пазар скопљански јесте склоп тесних улица од самих трговачко-занатлијских продавница и дућана.¹ Како су те улице озго покривене, сад ћемо казати.

¹ За оне који знају бечку Markthalle, можемо рећи да помисле, како би изгледала Markthalle, кад би била испресецаана тесним улицама, издељена на дућане, и кад би се у њој продавало не само оно што треба за кухињу, него свака врста еспана, која се продаје по продавницама Беча. Нека реформована идеја старих безистана види се и у великим париским продавницама Bon Marché, Printemps, Louvre и т. д., у којима се по разним одељцима а на једном месту налази најразличнија роба.

Још је код нас познато, како се зидају дућани са ћепенцима. Са крајева широких ниских стреха, које су над тим ћепенцима с обе стране, диже се у тупом углу кров као у какве обично уске куће. Изнутра се види сва дрвена грађа тога крова, који је покривен ћерамидом као и све зграде на овоме крају. Из слемена тога крова висе котарице, из којих се, по неком старом обичају, по свој прилици турском, изводе гугутке. То чини, те се и ласте ту са својим гнездима одомаћују. Пазар је скопљански доста дугачак, и има више побочних улица исто тако покривених. Данас је све то већ у рђавом стању. Светлост долази не само кроз отворене баце, него на све стране, јер се види како пазар одавно није оправљан. Што се трговина и радњи тиче, скопљански је безистан пун свакојакних, каквих само има у овом крају и на истоку. Требало би неколико дана долазити у њ, мотрити и бележити, да би се похватале све занимљиве и старинске црте његове, и тај труд не би био бачен. Радње иду и шарено и мешовито и по групама, али без реда и система. Ту ћете наћи све што се пече и кува и за једење продаје, и покрај тога све занате и радње. Нама који долазимо из места у којима се носе шешир, падају у очи жути калупи за турске фесове. Нарочити су дућани у послу, да чоку фесова турских војника и поданика држе у њи-

ховом правом, вазда правилном облику. Ту ћете наћи казанције, који праве казане и лепе мангале по формама Бог зна од којег доба наслеђеним, а и новог времена тенећџије, који праве и плехане фуруне тако по злу чувене код нас. Ту ћете наћи мануфактуру европску и источну, ону нову и променљиву, сваке године и сваки час друкчије; ову вајкадашњу, стару и непроменљиву, са вечитим мустрама и бојама њене ћитајке, шамалаце, кутније, шамија и т. д. Онамо ћете наћи пушкар, који већ меланхолично гледа свој занат, и овде страшно потиснут силном фабрикацијом и усавршавањем војевања и оружја; овамо кујунџију, где још плете своје филигранске радове по мустрама, за које он и не слуги да су можда чак од старих Јеллиа; онамо опет терзију и украј њега богато извезене комаде рука арбанаског, опет са вајкадашњим кројем, накитом и шарама оних истих мотива, које налазите и у филигранским пословима кујунџијским и чак у пословима зидара или резача на кућама, на дрвеним резаријама, у колико то само материјал допушта, и на разним споменицима. Израда бритава чувена је јако у Скопљу, и њом се баве неколико радњи између града и старе Ћуприје изван безистана. Радња нова и стара, извозна и увозна, страна и домаћа, сеоска и варошка, овде се у чудној мешавини укршта и додирује. И ту је још врева, ларма, лупа заната, гурање,

потискивање, погађање. То је све и досадно, али то све маме оним чарима које живот у себи крије. Имао сам доиста срећан случај, да се дан који сам провео у Скопљу десио дан недељнога пазара, и уз то ванредно лепога времена, те сам скопљански пазар могао посматрати у највећој живости његовој. Али требао би вештији посматрач, са много живљим од мојега пером и много оштријим од мојега оком, па да се потпуно исцрта слика ове старинске интересантне установе¹.

То је каква таква слика данашњег безистана. Ну да погледамо нешто и на старије време, пошто су овакве установе не само својом организацијом, него и местом и грађевином свуда старе. Пролазећи кроз скопљански безистан, ја сам позади садашњих дућана на два три места опазио опаде старинске зидове и сводове. Нигде сам имао времена да много распитујем и разгледам; зато сам о староме безистану тражио

¹ Ја сам описао овде, како сам умео, што сам сам опазио. Пазар цариградски, који је, донекле, прототип свима овима, описивали су многи. У нашој књижевности пазар је цариградски описао др. Владан Ђорђевић у књизи „Цариград и Букурешт. Београд 1874.“ У иностраној књижевности најчувенији су описи Теофила Готје у његовој познатој књизи о Цариграду, и де Амичиса (Edmondo de Amicis, Constantinople. Traduit de l'italien par Mme T. Colomb. Paris. Hachette, 1883. стр. 71), опис који се једва може надмашити.

шта су путници пре мене забележили. Наш понајстарији путник који је нешто забележио, јесте Гед. Јуришић.¹ „Овде у Скопју у вароши — пише он — налази се једно велико старо, но са свим тврдо и врло лепо зданије, у којему много соба има, како на дојњем тако и на горњем спрату. Све су ове собе на ћемер (свод) сазиране; зданије је ово оловом покривено. У ово зданије уносе се трговачки еспапи, од којих се овде и ђумрук узима. Овде приповедају да је ово зданије Душан саградити дао, које је у оно време за касарну српских војника служило“. И Јастребов о истој згради мисли да је још од цара Јустинијана, и наставља овако: „Зграда је врло добра, двокатна и зове се Куршумли-хан. У њојзи су магаци, а има и неколико балкона од тесаног камена. Сводови су тако јако начињени, да ће још дуго и дуго трајати. — Осим овог хана има и других прастарих зграда, као Сули-хан, Кјутуб-хане т. ј. библиотека, која стоји празна, Капан-хан итд.“² Познати француски путник и етнограф Лежан забележио је такође две три речи (из 1876) о безистану, или како га он зове караван-серају. Он се сећа мало пре помињатог варварства грофа Пиколомини, наводећи како су тада Аустријанци хтели да западе ту зграду, па нису могли

¹ Дечанскій првенацъ. У Новом Саду 1852, стр. 112

² Гласник 57, 41.

да то изврше, јер је и даље остала. Лежан је на стубовима и на зидовима распознао уписана имена разних дубровачких трговаца (н. пр. Zetagna), који су ту имали своје канцеларије. Лежан се жали на небрежљивост турску, да она довршује из дана у дан разоравање, које су започели аустријски војници пре 200 година.¹

Још има једна црта, која особито карактеристично дира оне који долазе са Дунава и Саве, а то је продаја воћа у Скопљу. Кад се на ту страну погледа, мора се помислити, да она планинска линија, што дели воде Дунаву и Егејскоме Мору, одваја два света један од другог. И у опште, воће мал' те неће давати Скопљу његово најглавније обележје. И у безистану и на пијаци и иначе по улицама воћа је изобиље и у количини и у каквоћи и у различности. Тек сам у Скопљу разумео, зашто су наши Македонци свуда воћари.² И климат ће и положај чинити, те има бољег воћа овде него с оне стране планина, што својим суморним масама, на озбиљној ширини међу западном Моравом и Вардаром, Балканско Полуострво двоје. Али без икакве сумње, људи овде воће и много

¹) Le tour du monde par M. Edouard Charton. 1873. Deuxième semestre. Paris. Hachette 156.

²) И у самом Цариграду, где су воћарнице тако раскошне и елегантне, благодарећи дивном положају светске вароши, мало где да не можете воћа пазарити нашим језиком.

боље негују. Ја сам провео у Скопљу 27 и 28 октобар 1886. Ма да је прошло време лубеницама и дињама, којих у Србији већ нигде нема, овде их се пуно по продавницама налазило, и говоре људи да их се налази преко целе године. Јабукама као да особито годе горе што се простиру средином Балканскога Полуострва. Знам да су у Србији најбоље из Ужичкога Округа. Уз Мораву идући, у Враћи се осећа знатан напредак у сортама, сласти и укусу јабука. Скопље им је и за поглед и сласт право средиште. Већ се у Београду зна за чувене *тетовске јабуке*, а Тетово (по староме Хтетово) је јужно од Шара, а западно од Скопља, и биће најславнији предео за производњу јабука. И по Цариграду се продају тетовске јабуке; само што им се (као, на жалост, свему нашем) не зна право име, него често иду под *албанске*. Јабукаситних и крупних било је тако пуно и целим камарама, да је у очи падало, и ја тога воћа нигде нисам видео у толиким количинама на продају. Али тип и карактер питомијег и јужнијег климата, акценат природној производњи, давало је *грожђе*. Грожђа, особито дренка, било је ванреднога, да га се онакога ни у Цариграду видети не може. Тај је дренак крупан, меснат, боје црвенкасте (као пловдинка, коју обично у нас скраћено зову динка), угаситије и отвореније, жуте као ћилибар, и црне. И код нас је то тако звано *грожђе* за трпезу, које се особито цени и врло негује, али

колико знам, оно никад не сазри, или врло ретко, и укус му увек има нешто непотпуно, што не може како ваља да задовољи. Али укус је овде укус потпуне зрелине, што даје цену овоме грожђу, и што се и по самоме светлијем и отворенијем изгледу с места познаје. И тога је одличног воћа такође пуно било. Кувани кестени пушили су се на продавницама на све стране и по пазару и ван њега. Осем тога, крушке, мушмуде, оскоруше виделе су се у гомилама на све стране. Са воћа, које најбоље показује не само природу, лепоту и родност земље, него и вредноћу и марљивост становништва, да пређемо и на друго, што карактерише природу пољске привреде у скопљанској околини. Пиринач се, чини ми се, од старијега времена, сејао у Скопљу, и обиље воде, уз веома топал летњи климат, чини Скопље особито подесним за производњу пиринча. Казали су ми турски чиновници, да се сад пиринач не сеје због санитарских разлога. Казали су ипак, да има у околини Скопља Оризар-хас, као нарочит предео за сејање пиринча. Нисам могао разабрати где се баш налази тај Оризар-хас. Али казали су ми, да се пиринач нарочито гаји у Кочанима, 18 сах. на исток од Скопља, у долини Брегалнице, с положајем под планином која га заклања од севера, и да се тамо људи само тиме баве. Познато је, да се пиринач некада и даље на север сејао, на име међу Алек-

синцем и Нишем, што имена села још сведоче, али се не зна зашто се то изобичајило.

Има још једна ствар која особито карактерише, а то је домаћа теглећа животиња. Овде се много више употребљују магарци. Те је животиње пуно, и с њом се врши већи део службе за пренос између села и вароши. И јашу их врло много. Долазећи у Скопље, сретали смо гомилама људи где јашу на магарцима. Од села идући у варош, на њима су били товари; пошто је товар продат, господар се враћа дома јашући на магарцу. Сретосмо, до душе, и једнога хоџу који сигурно није ништа на продају носио, него је и овамо и онамо на магарцу јахао. Дрва и угаљ за варош скоро се искључиво на њима вуку. Угаљ (од дрвета) такође је артикал који карактеристично одваја овамошњи живот од садашњега нашег. Као да се угља више троши него дрва. То је у вези и са начином и судовима кувања; све се кува на жару и у судовима (од бакра) за такво кување прорачуњеним; то је у вези са начином грејања (жаром у мангалима). Угља су биле велике гомиле. Занимљиво је како га спремају за пијацу. Товаре га у дугачке вреће и у неке сепете од непоплетена прућа, на дну скупљена у гомилу и повезана горе у ширини на неколико места. У тај сепет или у врећу трпа се угаљ, па се озго заврши зеленим храстовим лишћем, које спрам

црноће угља врло лепо одскаче. Или је то само по обичају, накита ради, или лист храстов хоће да покаже, да је угаљ од храстова дрвета, нисам могао разабрати. (Волујских кола имају као и у нас; али што нигде дотле нисам видео, имају волујских двоколица. Точкови су тих двоколица повиши; на осовини је утврђен четвртаст сандук или кошар са шупљцима још вишим од завршетка. У то се меће што се носи на продају. Иначе је сва стока, и коњи, и волови, и магарци, врло сићана; нова времена нису још доспела да бар у овоме какво побољшање уведу.

Међу свима останцима од старине у навикама, обичајима, начину живота и архитектури, највећма ме је зачудило и изненадило, што сам у Скопљу усред вароши видео праву средњевековну феудалну кулу, тако рећи у животу, јер се и сад у њој живи. И доиста наш је нараштај тако већ навикао замкове и куле чисто средњевековнога кроја виђати само у развалинама, да кула као стан породице у вароши не може оставити без дубоког утиска. Та кула припада некоме од старих арбанаских бегова. Она је четвртаста, на три боја, са ниским кровом, у средини авлије. Зидана је мешовитим, тесаним и ломљеним каменом. Налази се у новоме подграђу, с јужне стране Вардара, у самој близини железничке станице, што значи да је била изван вароши онда кад је сазидана, јер је то под-

грађе најновије у Скопљу. На средњем боју има по један прозор са стране, начињен у виду малих алтана, који су тесаним каменом по италијански изидани; на осталим бојевима има такође по један низак прозор. Жао ми је што нисам могао наћи начина, да у кулу уђем, те да што сазнам о унутрашњем распореду, или о животу и прошлости њезинога власника.

Нова и стара култура у Нишу су већ свршиле двобој, и стара се култура повукла у остављене јој старинске крајичке, уступивши место новој култури и новоме животу, који се поносито шири и развија. Скопље даје други утисак. Писком локомотиве од мора а испод намрштених падина Водне јавља се нови живот, али му се стари упорно противи још непотресеном урођеном инерцијом. Једна вечерња сцена живо ми је оставила у памети слику ове борбе.

Блага јесења месечина обасјавала је питому скопљанску равницу својом меланхоличном светлошћу. Вардар се журио својим немирним водама даље к мору. На обалама његовим покрет, пун шаренила и мешавине, обичне у једном турском месту, био је прилично жив. Тамне масе Водне дизале су се изнад железничких зграда. Кроз тих шумор ове балканске вароши јасно се чула старинска песма, коју је у њеним меланхоличним мелодијама удешавао гајдаш Македонац, одмарајући се у вече покрај посла, на

ком је вас данрадећи провео. Његови старински звуци будили су у мојим мислима један по један век и једну по једну слику. Један воз из Косова баш у тај мах проби ваздух тутњавом својих гвоздених кола. И она стара свирка пре-стаде. И моје мисли оставише меланхолични правац, изазван оном старом песмом. И мислио сам на оне хладне, али последицама тако топле, гвоздене потресе, који у животу народа стварају нове епохе. Та кад је чудна судбина, та кад су недомашни душевни покрети једног јединог човека, како да се не дивимо чудесности оних покрета који судбином народа управљају!

III

Низ Вардар.

Негде сам читао, да су некад, пре наших садашњих река, били редови језера у планинским котлинама, и да су после воде пролокале брда и начиниле садашња речна корита. Зато су та корита негде широке равнице међу брдима, дно тих некадашњих језера, а негде теснаци и клисуре међу брдима. На планинским рекама ова се теорија прилично и сад оправдава. На Морави имате редом плодне широке равнице око Врање с теснацем око Цепа, равнице око Лесковца, с врло кратким теснацем на Курвин-граду; равнице око Ниша, с теснацем на старој граници међу Нишем и Алексинцем; равнице око Алексинца, с теснацем пред Сталаћем; равнице око Параћина и Јагодине,

с теснацем ниже Јагодине. Чудно је некад морао изгледати тај низ великих водених равница међу бреговима, везан можда уским млазовима воденим. На његовом су месту најплоднија и најнасељенија места тих предела, средишта рада, трговине и саобраћаја. Као што је Србија низ Мораву, тако је, у обрнутом правцу, Македонија пружена низ Вардар. Вардар је од најстаријих времена главна артерија, главна саобраћајна линија Македоније. И колико са севера моравска саобраћајна линија води у ову, толико с југа вардарска саобраћајна линија води у моравску. И Вардар даје исту слику, коју и Морава, с климатским разликама које се лако појимају кад узмемо у рачун високе и широке планинске масе, које Македонију од севера затварају. Само се око Вардара равнице и котлине друкчије ређају. Прва је равница полошка (тетовска), богата водом, којој је на врху Костово, а при дну Тетово (старо Хтетово). И она мора имати величанствен изглед, узимајући па ум њену висину и високе планине у наоколо. Тај се предео звао у старо време *Полог*, и делно се на *доњи* и *горњи*. У споменицима се српским врло често помиње. Ту Вардар тече скоро од југа к северу, па после, пробијајући се на ново кроз планине, обогаћен водом из више речица, које се у тој хтетовској равници у његово корито сливају, окреће од запада к истоку, докле не изађе у равницу

скопљанску. Богата је, обилата водом и прекрасна за поглед та равница. Још се по њој виде останци некадашњег језера. После 23 километра возње покрај западног оквира брегова, где се равница, пред путничким очима, од Скопља идући, на лево развија, дође се у село Зеленик, после којег одмах почиње теснац, којим се скопљанска равница завршује. Врло је леп тај теснац. Облици планинског крша у свима варијацијама прате пут, а с њима упоредо бистри и брзи Вардар, такође у свима облицима лепе планинске реке, да му се лепоти надивити тешко. Од тог комада железнице међу Зелеником и Велесом к западу дижу се висови од 1500 до 2000 метара, простирући се даље према планинском сплету Шар-планине, једноме од најзнаменитијих на полуострву Балканском. Кад се изађе из теснаца у дугуљасту равницу пред Велесом, коју су брегови, размакнувши се мало на страну од Вардара, оставили, види се, на десној обали Вардара *Башино Село* (на аустр. ђен. штабној карти Pasakiöj, али погрешно, јер га, како је назначено, зову и изговарају урођеници), веће место по брегу више Вардара. У томе селу и сад има српски учитељ. После се долази у Велес. Железничка је станица на два три километра северно од вароши, на левој страни Вардара. Мештани у мрким сукненим хаљинама трчали су око железничког воза нудећи на про-

дају за 30, 20, па на послетку и за 10 пара првене крчаге од печене земље, напуњене водом. Тај обичај нигде нисам видео, а одмах смо се уверили, како је удесан и практичан. Оставивши станицу, пролази се кроз Велес, који лежи на самом ушћу новог или продуженог истог теснаца, кроз који су се Вардарове воде некада морале пробијати. Не знам како је живети у Велесу, али мало има за око лепших места од Велеса. Варош се диже тако амфитеатрално уз доста стрме брегове на левој страни Вардара, куће се ређају тако живописно, и уз то их има не мало, што увећава утисак, тако да се од лепоте Велеса око одвојити не може.¹ Куће су грађене угледно, све у једном непомешаном источном стилу, са познатим обиљем прозора, те је и то обиље простора за светлост према сунцу, које је са југоистока сијало, увеличавало прекрасни утисак. Вардар се ломи кроз сред вароши, само што је незнатан део вароши на десној обали. На прекрасним местима крај Вардара нису заборављене познате источне каване, и ми смо се из вагона гледали са гостима из кавана који су нас, види се, с много мање интереса посматрали. Велес је чувен код нас по многим људима који се

¹ Леон Хугонет ово пише о Велесу: „La ville s'étage sur des collines ravissantes, elle est coupée par le fleuve et le chemin de fer qui suit la rive droite de celui-ci. Je ne me souviens pas d'avoir jamais vu une voie ferrée traverser le milieu d'une ville.“

из њега или околине му виђају у разним послови-
ма по Србији. Људи су одатле познати по бистри-
ни и даровитости. Садашњи историци Турске узим-
љу да је славни турски везир Ћуприлић из Велеса,
пошто се Велес по турски и сад зове Ћуприли.

Пошто се из Велеса пзађе, улази се опет
у дугачку клисуру, која управо чини целину с
оном северно од Велеса, која се јужно од Зе-
леника почиње. Пошто се клисура нешто ра-
шири, долази се иза 28 километара вожње од
Велеса у станицу која у железничком распо-
реду пише Venesiani-Gradsko, а у једном не-
мачком делу је већ понемчена у Venetianisch-
Gradsko!¹ И сад не знам како се то управо
зове. Хан у делу „Путовање кроз поречину
Дрина и Вардара“ и на карти и у делу има
Виничани или *Виништа*, од којег би послед-
њег могло бити Виништани. У околини те ста-
нице видим на карти место Виничани (ваљда
Венчани, или Венечани), неко село у планини,
и Грацко, место на самој линији. Ту су негде
трагови или развалине Просека града, који се
у историји помиње са Велесом, Штипом и Стру-
мицом, и који је некад био средиште за овај
део Македоније или за средњу Македонију, ако
од ње предео Скопље-Кратово одвојимо. Ту је
био Стрез, који је помоћу Стефана Првовенча-

¹ Rohnstock Volkswirtschaftliche Studien über die
Türkei. Poln. Wartenburg, 1886.

ног овај крај од бугарских владалаца отимао.
На картама данас нема ништа, али све говори
за ово место. У тој околини на ушћу Црне,
која тече из предела битољско-прилепскога, био
је римски град Stobi, којег име као да је мало
даље на исток у садашњи Штип пренесено. Али
је очевидан доказ како су још Римљани осе-
ћали потребу да ово место обележе утврђењем.
Место је, у осталом, обележено и природом. Ту
се у Вардар уливају две јаке притоке, с лева
Брегалница, а с десна Црна. Али као год што
је Просек могао бити на изласку из велеске или
бабунске клисуре, тако би му се исто место
могло дати и на уласку у демир-капијску клисуру,
где се такође и развалине града налазе. Не-
мамо ближих података, по којима би се за једно
или друго место одлучивати могли, али даље
бити неће.¹ Но да погледамо шта је пред нама.

Усред пустог места видеда се жива ста-
ница са доста зграда, гостионицама и великим

¹ И К. Јиречек и сви остали узимљу да је Просек
на овом крају уз Вардар, пошто се поузданије зна из јед-
ног латинског споменика (Ljubić III, 402) да је Стрезова
држава била око средњег Вардара. По томе ће бити по-
грешно, што Г. Јуришић (Деч. првенац 109) бележи да је
Просек био у градићу, који стоји над вардарским тесна-
цем, четири сата од Скопља а осам од Тетова удаљеном.
По причању Јов. Кантакузина (Historiarum, III, 42) о ње-
говом кретању од приморја к Скопљу у 1342, Просек се
налазио заиста у Демир-капијској клисури, и то пре према
њеној јужној страни. Тако га је стављао и француски
солунски консул П. Т. Фуркад у једном још нештампаном
извештају од 19 априла 1813 године.

прометом. По свему је то једна од највећих станица на путу од Скопља ка Солуну. Кад сам почео разбирати за узроке тога појава, коме у близини не могох узрока разазнати, казаше ми да је то станица за читав део Македоније, један од најбогатијих и најплоднијих, за равнице или језеришта око Битоља, која се на југ до Флорине (старога Хлерица), а на север до Прилепа пружају. Јер доиста равнице око Тетова, Скопља и ова око Битоља све су што чини вредност и богатство горње и средње Македоније. Те равнице, преко 600 метара више мора, пружајући се у дужину на 70, а у ширину око 15 километара, драги су камен овога предела. Оне излазе, јединим путем од Прилепа низ Црну, овде на железницу. Мало даље од станице прелази се Црна, и маса бистре планинске воде, која њоме јури у Вардар са оних високих поља, зачуђава путника, а на Вардару се с места позна ова притока, јер он од ње постаје на чисто двапут већи. Енглески консулски извештаји говоре, да је пут до Прилепа и Битоља добро израђен. Битољ је такође једно од већих места у целој европској Турској. Битољско-прилепски предео забележен је у енглеским консулским извештајима по великој извозној трговини са житом и по увозној са енглеским памучним и гвозденим израђевинама.

Пошто се изађе из Клисуре, која на ново почиње после Велеса, настаје око Вардара прилична равница, ојкољена мањим бреговима, која се пружа око четрдесет километара. Са северног краја те равнице, одмах пошто се изађе из клисуре од Велеса, види се у лакој полукругу права баријера или низ висова, који се пружају попреко спрам тока Вардарева, од истока к западу. Тај венац брегова јесте граница средње и доње, или северне и јужне Македоније, он је граница јужног и северног климата у овој занимљивој провинцији. Он је граница која одваја приморски од планинског појаса. Он је граница, на којој су се задржавала освајања, на којој се делила власт. Он је граница, на којој многи виде и етнографске белеге. И само назвање, по једној фигури од стења, које се савило над Вардаром, обележило је просек тога венца, куда се Вардар пробија, значајним именом Демиркапије. Кад се само по карти гледа, не да се ни помислити, како је у природи та граница разговетно обележена. Она се покаже чим се изађе из теснаца што је јужно од Велеса, и после се позадуго види. То су висови, који код језера Преспе допиру до висине од 2359 метара у вису Перистеру, југозападно од Битоља. Обилазећи битољске простране долине или језеришта јужно од Флорине (старога Хлерица), ти се висови стеру према северо-истоку под

именима Нице, Кожуф (Кожух), Блатац, Буле, Маријанска Планина. Као Демир-капија оне сти-скају Вардар и продужују се око долине Струмице и између Струме и Брегалнице, где узимљу већ чисто северни правац ка Ђустендилу. Врло се мало данас зна о хипсометријској пластици Македоније. Још мање о именима њених висова, долина, потока и насеља. Тако, на прилику, простор измеђ станице Веничани — Градско и станице Демир-капије, пружен у дужину од 42 километра, на картама изгледа као да је покривен планинским огранцима. У истини и јесте тако, али су ти брегови ниски и малени, они су налик на море кад га бура заталаса, а доле к југу јасно се види у својим плавим цртама она планинска баријера. Лепо говори Леон Хугонет у предговору к његовој књизи *La Turquie insoumise* (Paris) 1886 о овоме. „Прекрасно Балканско Полуострво, вели он, тако је мало познато, да га и многи његови становници не познају потпуно. Нико га није топографски у картама цртао; што је на карти аустријског Ђенерал-штаба, оно је резултат крадом и овлашчињених посматрања, и ту је пуно погрешака а још више празнина. Нико није покушао да састави озбиљну статистику, нити је тако лако обележити порекло многим расама, које на Балканском Полуострву не живе једна уз другу, него помешане једна с другом, и боље знају

које су вере него које су народности и којег су сродства етничкога“. Исти путник пролазио је овим путем у почетку јануара знамените 1878 године, пре него што су у Дренопољу закључени прелиминари мира међу Турском и Русијом. Мислим да се наши људи још сећају како је те године била јака зима, и како смо и ми што смо били остали код кућа сећали се сваке ноћи оне наше браће, која су на снегу имала да издрже тегобе ратне у борби за народно ослобођење. И Л. Хугонет приповеда о снегу, мразу и јакој зими у Куманову и Скопљу. А ево како говори о промени, која се осећа кад се прође Демир-капија и кад се кроз последњу планинску преграду сиђе к равницама отвореним мору: „Зачуђавате се изненадном променом температуре, коју осећате кад прођете ове планине. Већ два месеца нисам имао прилике да видим земљу, него сам непрестано живео у снегу и у температури која се мењала међу двадесет и двадесет и пет Целзијевих. Одблесак светлости од снега морио ми је очи. Због тога лекар у Скопљу није никако излазио без плавих наочара. После сам чуо, да су исте наочаре давали војницима из Јерменске, који нису навикли на снег. Али прошавши Демир-капију, уђосмо на један пут у са свим друкчију климу. Из сухе студени упадосмо на један пут у влажну топлоту.“ И други који су ту линију више пута

пролазили, говорили су ми, да се свагда живо осећа разлика оштријега и мекшега ваздуха. Тога дана кад смо ми полазили, било је из јутра 8 или 9 више нуле по Реомиру. У пределима јужно од Демир-капије наишли смо на топлоту хладовних летњих дана, и исту смо топлоту уживали три четири дана, докле смо се бавили у Солуну. И на вегетацији могла се осетити промена, ма да је још рано било. По крај железничког пута видели су се овде онде цбунови смокава и поједине баште засађене дудовима у правилним редовима, с кратким стаблом, удешеним скресавањем да се лишће брати може. Дудови су ти били пуни угасито-зеленог листа, и показивали су да се у овоме крају Македоније живо ради на свиларству.

Прошавши Демир-капију и теснац који за њом следује, железница долази на станицу Струмицу, на којој нема ни села ни вароши. То је као оно у станици Веничани-Градско излазак за варош Струмицу, која је на исток преко планине, већ у водопађи Струме. Близу железнице су и два места, знаменита по вину, у којима, како ми казиваше, роди најбоље вино у Македонији. Једно је Тиквеш, мало даље северно у долини Црне, југозападно, од станице Веничани-Градско и станице Демир-капије. За њ је и околна места на железници излазак у станици Криволак (Криволук), где заиста Вардар током

својим прави крив лук. Друго је још знатније и с још одличнијим вином место Гуменце, на странама већ са свим отвореним приморским равницама. Вино из Гуменца најодличније је у Македонији, и служи се већ по скупе новце по гостионицама у Скопљу, Солуну, и другим местима. Станица Гуменце удаљена је од Солуна само 61 километар. Имао сам прилике огледати то вино, и доиста има сва својства одличних црних вина. Ни Гуменце није покрај станице која то име носи. Оно је даље унутра, у врху једне побочне долине која своју и околних долина воду у Вардар спушта. А треће је винско место у Македонији Њагуст (Niausta, Niagusta) испод брда Агостос, како је и старо име. То је место на запад од Солуна, на западном крају солунске равнице, међу Воденом и Бером (Караферијом). Производња вина у Македонији није незнатна. Ево шта о њој вели један стручни извештај. „Виногради из вилајета солунског (у који иде само југоисточна Македонија, докле се западна налази у Битољском, а северна у Косовском вилајету) могу дати 12,000.000 килограма вина и 1,200.000 килограма комовице. Узме ли се у тај рачун и вилајет битољски и косовски, може се рачунати 30,000.000 кил. вина и 3,000.000 кил. комовице. Кад би власници још почели радити своје винограде бољим начином, та би се цифра још могла умножити. Земља је,

хемички узимљући, пуна састојака, потребних за добро вино. Кад би се вино производило довољном а не примитивном вештином, могло би га бити много бољег. Винска су места у Македонији: Тиквеш (Кавадар), Велес, Аврет-Хисар, Лангаја, Пазаргџиш, Јениџе-Вардар, Гуменџе и Њауста (Њагуш). Најзнатнија су последња два. Вино из Гуменџе личи на Медок, и може се надметати са Реквеном из Шпаније и Русиљоном из Француске. Од грозја из Њаусте може се правити одличан Бургоњ. То се вино у великим количинама извози за Египат, Цариград и сву Турску. Старо вино из Њаусте порумени, добије особит букет, и цењено је за слабе и болесне ради опорављења. Њауста, по садашњем примитивном начину продукције, производи на 1,000.000 килограма. Грозје се продаје, како које године, од 60 — 80 гр. сто ока. Нема особитог изгледа, али даје добро вино. Знаоци цене, да је Њауста најбоље вино у Турској. Гуменџе производи 2,000.000 килограма вина. Гуменџе се може поредити с јужним француским и шпанским густим винима. Укус му је такав, да се лако може употребити у спајања сваке врсте.¹

Станица *Бевђелија* је у средини прекрасног једног поља, кроз које железница правом лини-

¹ Turquie од 1887, Constantinople, Nr. 4.

јом јурџи. Варошица је мало даље на запад. Име је грчко (од *ζευγελατέω*), и у овој истој промењеној форми Бевђелија, у значењу *орнице* или *орница*, познато је и у старом српском језику. (види Даничићев речник). Енглески консулски извештаји¹ говоре како је Бевђелија пре десетак година, док се још није била отворила железница, била малено незнатно село, а како је данас варош која се јако развија. Као толике друге станице уз ову железницу, и Бевђелија нема своју знатност ни од себе, ни од пространог и лепог поља око себе, већ од предела Моглена западно и за леђима њеним. Са јужних страна Ниџе, Кожуха и Блага планине, спуштају се потоци, од којих постаје река Могленица. Предео у границама њеним зове се Моглен (на Хановој карти још и *Меглина*), и одавно се зна и помиње. Рано још у XII веку, прозбо се по томе што је пристао уз јеретике Богомиле, и ту се у Моглену против те јереси борио владика могленски Иларион, који је тога ради за свеца проглашен. Из истог извора уједно знамо, да је Моглен био архијерејска столица под Охридом.² Моглен се турски зове

¹ Further correspondence relating to article XXXVIII of the treaty of Berlin (Balkan railways). 1884.

² Дело патријарха бугарског Јевтимија из XIV века о Илариону епископу Могленском издао је Ђ. Даничић у *Starinama* I, 65.

Караџ-ова, што значи Тамно Поље или Црно Поље. Горњим својим делом излази на Бевђелију; доњи је већ сам собом упућен на солунско поље и у Солун. Са Бевђелијом је још нарочитим путем везано место Мајадала (на аустријској ђен. шт. карти, а у енглеским консулским извештајима Маја-даг, у Хана пак Маја-даха), где популација, искључно мусломанска, производи *абу* за потребу војске турске. И у Моглену, томе староме јеретичком леглу, становништво, мешовито по народности, већином је мусломанско. Чудна истоветност у случају, да се потурице данас виде већином онде, где се у старо време знало за Богомиле и јеретике! Ово ће се типати и Босне, па по том и крајева јужно од Пловдина, који су, како се зна, колевка ове секте били.

Иза Бевђелије долази већ последњи теснац, прозван *Цигански Теснац*, на Вардару, састављен од ниских каменитих брегова. Западно платно те оgrade дели на том месту теснац вардарски од долине, у којој је горе помињато виноградско место Гуменце; на исток је, мало даље, Кукуш, средиште покатоличених Бугара, за којих се школовање католичка пропаганда у Солуну брине. Кад се из тога теснаца изађе, Вардар је већ као Морава у доњем Поморављу. Он је тих и разливен. Приспео је куда треба, и више се онако не жури. Одмах после излас-

ка из теснаца, прелази се дугачким мостом, који има у дужину 1017 енглеских стопа. Одатле даље већ је право солунско приморје, у коме и ваздух и околина и земља и становници и њихови станови изгледаху много друкчије него у оним равницама, које смо ми у близини Саве и Дунава оставили. Ту и ми завршујемо ове белешке.

Д о д а т а к.

Пошто сам толико писао о Скопљу, да се овде, на крају ових белешака, сетим једнога од првих писаца из тих крајева, Кирила Пејчиновића Тетовца, који је био игуман у Краљ-Марковом манастиру код Скопља у Марковој Речи. Прва Кирилова књига *Огледало*, у којој је знаменита његова поука хришћанима, прави катихизис народно-хришћанскога морала, изашла је 1815 године у Будиму, трошком Косте Стошића „попа от Призрена града“. По томе наш Тетовац стаје у ред са Доситијем и Вуком, износећи штампом на свет дијалекат свога краја. То сведочи колико је онај крај у почетку овога века, пробуђен био. Занимљиво је и то, што Доситије, питомац нових мисли које су у северне крајеве народа продирале, излази с новим појмовима и са слободоумном философијом XVIII века, а наш Тетовац, с другог краја народа, испод Шар-планине, и у помисли од тога далеко, покушава да пише народним језиком проповед

— о оном истом народно-хришћанском моралу, којим је сав наш стари живот био проникнут. Тај се пак морал налазио у основи оне исте балканске традиционалне цивилизације, која је у овим путним белешкама, на више места додирнута или поменута.

О Пејчиновићу се у последње време почело писати у српској и бугарској књижевности поглавито поводом међусобних препирака о ономе шта је српско шта ли бугарско¹. Не опомињем се да је ко изнео какав год оглед његова текста. Ја сам на ту потребу често помишљао, али ми је тешко било смислити начин којим да се текст Пејчиновићев изнесе у пуној својој природности. То се по мојим мислима, не би постигло, ако би се беседа Пејчиновићева штампала онако како ју је он оставио. Правопис му је пун неследствености и неправилности; речи се који пут по две састављају, или поједине на две и на три растављају тако да то смисао замршује. Интерпункција такође више замршује него што потпомаже разумевање. С тога сам се одлучио да овим белешкама додам два три исписа из беседе Пејчиновића у потпуно верној транскрипцији данашњим правописом, са сређеном према смислу интерпункцијом, с речима правил-

¹ И ја сам га с лингвистичке стране цртао у расправи „Ѣ и ѣ у македонским народним дијалектима“. Види Српска Краљевска Академија. Глас XII. Београд 1889.

но састављеним и растављеним, а иначе с најпажљивијим чувањем свију дијалектичких особина. Тога ради сам и од акцената задржао свуда оксију, уверивши се да она врло често показује акценат онамошњег дијалекта. Истом тако се, по моме разумевању, може како треба познати и уживати Пејчиновићево писање и Пејчиновићев дијалекат. Тек овако у целини може овај текст показати карактер дијалекта Пејчиновићева. С тога и дајем овде места овим оригиналним огледима писања из самог почетка нашега века.

— — — — —
Видите благословени християни, како нас Бог ви́кат че́да! Пошто сме че́да, за то́'а и ми его ви́камо татко́. Ама и то́'а ви́кање са́м Христос Бог научи́ нас. „Иже јеси́ небесје́х, оче на́ш“ ће рече́ татко на́ш. За што не не научи да рече́мо *татко мо́ј*, та́ко *та́тко на́ш*? И ми та́ка го ви́камо кога му се молимо, го ви́камо *татко на́ш* а не мо́ј, ле́б *на́ш* да́жд на́м, не ле́б мо́ј да́жд *мње*, и оста́ви *на́м*, а не ве́лимо оста́ви *мње*, и па́ки не в'веди *нас* во на́паст и избáви *нас* от лука́ваго, за што не се мо́лимо за себе́ та́ко и за сви бра́ћа, за што да пока́жемо братољуби́је, а не самољуби́је, да живу́амо ка́ко бра́ћа, је́ден за друго́га да се мо́лимо, је́дне друго́го да жа́лимо, је́дне друго́му да по́можемо, је́ден друго́му те́жино тада да но́симо, си́реч је́ден друго́му да про́сти́мо што ни досади́ле, за што вели свјати́ Па́-

вел: Друг дру́га тја́готи носите, и та́ко испо́лните за́ко́н Христóв. Ако мије не испо́лнимо за́ко́н Христóв, несмо ни христия́ни. Пошто несмо христия́ни, а за о што сме? Пошто несме Христосови љу́ди при Христа, во ра́ј не мо́жемо да идемо́; пошто што не́ће идемо у ца́рство небесно́је, а за што се му́чимо на ово́ј ве́к, за што постíмо, за што се крштеа́мо, за што се закопу́емо, за што за душа дава́мо, за што от други ве́ри му́чени би́днуемо, за што от ка́лдрма до́лу слезу́емо, за што зеле́но не но́симо, за што хубаво не но́симо, за што от Ту́рци по ма́ло зборíмо, за што, каде не јахат и газат, трпи́мо? За што? Не ли за арта? Пошто за Христа трпи́мо, баре да го слу́шамо што ни вели. Он не ни вели нешто те́шко, та́ко ле́сно. Он ни велíт да лубимо је́ден друго́го, да се пра́штаа́ме, да се жа́лиме, да се́димо мудро, да не збе́сју́емо ка́ко ма́ли деца, да не се опи́јаме, да не блуду́аме, да не пи́јемо вино без мера, да ска́камо хоро ка́ко безумни што ска́кат. А мије и празни́ко-т што го служиме, је́дна у години, а та и не́го непристо́јно го служиме, а не побо́жно, ба́ш на деном варди́о да се опи́јемо, да ска́камо, да збесу́амо. Сва но́ћ се́дите, пе́ете и бесу́ете, не го мо́лите светцом, та́ко го наљу́ту́ете. И то́ј не ве измо́луе́т пре́д Бога и не ви по́мóжут и на фи́ле си архи-те. Арчо-т ако сакаш да ти се фа́ти, што го слу́ши, што го мо́лиш, слу́шај да

ти кажем како да чиниш. Спроти ден отиди у црква, узми свећа, темиана и масло за кандила, та запали и помóли му се, Богу, со молítва-та од светецо-т што го слúжиш, со него'а-та молítва да ти прости! Ама ти да прóстиш свáкóму који што ти досади. Иди прóсти се со него, зере и Бог не ти прошта. А ако слúжиш свéтца, и светецо нема што да чинíт от ка́да имаш лóшо срце. И опрóсти се, и помóли се и за себе и за него, пáк дóјди дóма, помíсли íмаш ли некоји прéатељ или непрéатељ, имá ли некоји хапс, имá ли неко бóлен, има ли некоји гóл, имá ли неко глáден, и иди види га, отнеси му или заíре, или дрва или што гóд, и речи му: На ти, бра́те, за утрешен или денéшен, за него'о имја. И вечер-та седни вéчерај мíрно, не пóј песни раскошни, не седи до полно́ћ, легни порáно, станí порано, узми просфора и свећа, иди у црква на славо-слóвије и на божéственаја слúжба, сíреч на литурђија. И дури седиш у црква, не мíсли за на дрво, за дóма или за тргóвина. Бáш и некоја невóља ако íмаш, пáк да не мíслиш и за њу, тáко остáви ју на Господа, и Господ похубаво ће тí ја расправи. От тебе ти ништо не мóжеш бéз Бога. Пáк у јутру аште излéзеш от црква, сиромаси просјаци што са прéд црковна врата, дади им по нешто мало на свако́го мíлостиња, ђи Бог и тебе да те помíлува, за што така вели Христóс: који дава нíм, мене дава, и ја ће му

вратим отви́ше и на овај свéт и на второ при-шéствије моје во царство небéсноје.

Који тáко чини, тóј јест Христóсов чоéк, и Христóс му бóде помóштник и покровíтељ души и тјéла јего и имјéниј јего, а вије, браћа моји, који не чинíте тáко, но угађате вóли и пóхотем вáшим а не Богу, ни свéцу? Ама ће речéш: нé-мамо црква, немамо поп у село, и не знáјемо кáко трéба; тáка најдохме, така ћемо остáвити. Немој, брате, не остáвај тáко; уклонí сја от злá и сотвори блáго. Ако немаш црква у село, а ти иди у грáд, иди у другí грáд, иди у не-који мáнастир, а не остáни на тóј голем дeн, не остáни бéз закóн, зере риба жива стојíт со вода, христијáни со закóн. Хич ако неси кадар, не мóжеш ништо да учинíш закóн, баре не чини и безакóније, тáко баре седи укаарен, и речи: на денéшни дeн сви христијáни у закóн сто-јáт, Бога мóљат, Бога хвáљат у цркви и по божји кући, а ми принúждени јесми всего того лишити се. И помоли се Богу со слзи, и речи: избáви, Бóже от овóј есап лóш што го имáмо, настáви нáс, Госпóди, на истину твоју, испрáви стопи нáшја к дјелáнију зáповједи твоја. А ти не седи, ни кахарма нпка са сáвет не ти је за свóј се-ламет. Пости ти дошле, ти не мíслиш еле пóст јест, по мáло да јадеш и от всего да воздржá-ваш се; не мíслиш еле рождество Христóво идéт, сака да се пресрете хубáво со чистота,

со добри работи, за што на деџо-т на првио-т канон велит: Духом светим Христос се раџат, славите! Христос иде от небо кон нас, срјаштите, сиреч сретите! Христос на земли, возносите сја? Појте Господеви всја земља, и веселијем воспојте, људије, јако прослави сја. Које славословије твоје пошто не чиниш, така кад ти велим које сретеније твоје, које пјеније твоје, које воспјеваније твоје, кому се прослави Христос? Ала јелем от тебе, хич во тебе нимало, зере посто његов си му го постил скотски, а не христијански. И не молиш Бог, за што је угодно нему да ти дадет; тако што је угодно тебе, то'а саваши от него, без есап! А вије се надеате на курбани, што колете на Атанасов ден, со то'а да угодите Богу, а не знате јеле тија курбани идолска жертва, јеврејска жертва а не христијанска. Тој христијанин што коле курбани не јест христијанин, токо јест Јевренин или идолопоклоник, и тој свештеник што појет на глава, на ове ноћ, со свећа запаљена, лаже за добитка за пара, за месо, а у закон христијански нем' та писано поп да чати на овец, а христијани да колет курбан. Немојте, христијани, не водите жертва кровна, за што имаме бескровна.

Видите, христијани, колку грех биват со колење курбани, токмо со Чифути-те. А вије се надате со то'а да измолите Бога и светаго Ата-

насија и да протерате болешчини! А Бог велит: Нећем да ми колете, ја ни крв пијем, ни месо јадем, а вије ако колете, дома колите и јадите. А вије у црква го колете со попом, и велите курбан го праќамо Богу, да се почију-тујете на старост. А поп што не ви кажујет како јест работа-та, токо заради тамах уште ве опачит, ви велит: Ако је, гледајте си работа-та, што сте нашле, не оставајте. Ако ве опачит, на него грех голем! От него му се дигнало и свештенство-то и христијанство-то, и тешко на тија Јануарија, када он попува, и тешко и претешко и горко на негова душа! Ама ако речете како једни сиромаси слепи што велат: Који бил на тој век, да видел, како је там, и да ли је така ка што кажуат? Тој човек нека чати во евангелије од Луки зачало 83, нека видит што велит Христос: Имаше некоји човек богат мошно. Сваки ден се веселеше, сефа чинеше, а пак имаше једен јабанџија сиромас, болен, лежеше на порта-та от богатно-ти. Болен имаше живи рани, и гладен со кучиња-та лежаше на порта-та, чекаш кога ќе истресе та трапеза измењарите от богатно-т. Па и болно-т се влечеше при кучиња-та, береше трошки, и пци-те не му велеа ништо, уште му лижеа рани-те, му си бришеа со јазик, му чинеа икрам пце-те. А богатино-т нећеше ни једно парче леба, и мало манџа нећеше да му дадет. Дојде заман, умре си-

ромао-т. Сиромаси-те му закопаат снага-та халосана, а душа-та трпежлија анђели пеиѝи му ја отнесоа у рај у пазуѝи Авраамови во хубавиѝа вјечна. Умре и богатио-т. Богате му закопа'а та снага, а ѝаволи му узео душа, та се фалиа, та душа ѝегова му га отнесоа во цехнем во вечна мука. И душа-та му, мучеиѝи се, от цехнем гледа во рај, и виѝе Авраама во рај, и виѝје и того'а сиромаа што му умре на врата гладне, га виѝат тамо и вика от цехнем: татко Аврааме, пожали ме, прати ми Лазара што ти стојѝт у пазуе-т, сме познаѝници со него, прати ми го, нека си натоѝи прсто-т негов у вода, и нека ми прохладит уста моја, зере изгорех за вода, и не се трѝи от жешчина. Па му велѝт Авраам: Имат меѝи у нас једен пропаст, дупка голѝма, ми је страх да не пропаднем некако и да не останем бѝз него, тако нека ми го вопизуѝете, нека се веселит хубаво, зере на него'а живот кога лежеше на порта-та твоја, тогај се мучеше, а сега нека се веселѝт во рај, во пазуѝе моји. А ти пак тогај си чинѝл сефа, а сега муѝи се каде те ставиле. Па му велѝт богатио-т: Те молим, татко-оче, прати го баре нека оживѝт и нека иѝдет во мој сарај у моја куѝа, нека кажет како се муѝим ја вамо, нека им кажет, зере ѝмам дома пѝт браѝа, ми је жаље за ни да не и они дојдат'во оваја место муѝчно и да не чинаѝт сефа како ја што чинаѝх, за то'а ме донесоа овде, нека им каже да не бѝдат немѝлостивѝи, скржавѝи, како ја што бјех. Пак му

велѝт Авраам: Не го праѝам и тамо, нека ми го при мене. Твоји браѝа сами знаат што је лошо, нека не чинаѝт ако сакаѝт да не дојдат при тебе у мука, пак ако не знаат, ѝмаат кнѝги; нека остаѝат сефа-та, нека чатаѝт, нека виѝат како треѝа, тако нека чинаѝт. Пак ако не знаат кнѝга, викаѝт даскали, учѝтели што знаат кнѝга, тија кажуѝваат, тако нема који да слушат, иѝдат свето-т но зѝфк, по сефа, а не иѝдат да слушаат слово божѝно каде се кажуѝје, да иктѝза не еѝт да го пратим Лазара да ги учѝт твоји-те браѝа, они си ѝмаат учѝтели тамо, нека се учат. Пак му велѝт богатио-т: Не, оче, от овде да отѝднет чоѝк да оживѝт, да отѝдет тамо да кажуѝјет, поарно говоруѝјет све то тје от тија учѝтели што сат тамо. Па му велѝт Авраам: Такѝија ѝуди што не веруат кнѝги-те си и учѝтели-те, тија сат неверѝници, и да им го пратим Лазара, пак неѝе го веруат, ѝе рѝчаѝт, се појѝепирил, станал от гроб, пак лаже свето-т, уште ѝе се шегаат со него. Тако нека си чинѝт сефа Лазар, зере доста мука тегнал дурѝ бил жѝв; за што да го враѝамо, уште да се муѝи, нѝз лоши ѝуда скиѝта, будуѝи се наместѝио на харно место, нека си го. А ти седи си, куда те ставиле, а твоји браѝа ако не веруат кнѝги-те си, и даскали-те си и они нека дојдат при тебе, и нѝх ги берѝт место-то, и уште мнози наберѝт то'а место, не се наѝолнуѝет нѝкогда!

Ете, христијани моји, који дошол от тој вјек? Сám Христос от тој вјек дојде, и скита по земља, и турли турли чудеса правеше по људи, што не можеа болест да оздрават никоји еџими со триста марифети, Христос со једна рјеч, со једно прозборуење го оздравуеше чоџка, и умре-нога от гроб со једно викнуење го оживуеше и жив дома си пах стобеше чак дур да остарет. Христос таквија чудеса чинџи, и сваки ден учеше људи и кажуеше за свешто, и за овој вјек и за тој вјек и грех и за севаније, и тела, и за душа и за вечна мука, и за рај и за чоџка и за ангела и за дијавола. То'а што кажуеше све се писа у евангелије, четворица апостоли. От како отиде Христос на небо, от каде беше дошол, си седна на прво-то место, пак десети ден прати духа светого на све апостоли-те и, и прати хабер да испишат евангелије. И четворица апостоли: Матеј, Марко, Лука и Јоан и писаа што видоа, друго скитаа со Христа, и свешто им се откри, возшествије духу светого. Пак и ден денеска се чати евангелије, и који не веруа евангелије, и Христа не верујет. И ја пак со него немам работа, да можам да го научим харно, да будеме оба при Христа, ама ако неће уште по скраија (?), нека идет неверно-т мене!

Ете тако се празнуат велики ден који јест христијанин и који јест радлив за своја душа.

А како гледам во једни села, да чува Господ, дин грубо, ни христијани можџм да ги наречџм, ни пак нсверници! Велики петок и велика субота јадат и пијат, у велики пост хора играат, со жена у постџља спијат, на забита се уевеат, да вија чинат, се пцуат, се тепаат на сáм ден велик ден, причештна чекаат, а по том узџл осом села попуат, каде по напред да стасат, трчат от село на село со мензиџл носџт светџ тáин. А једни сиромáси христијани дури ги жалџт, за што до само полдне чекаат попа, на сáм царски велики ден гладни стоат и чекаат попа да му донесет причесна, и викаат: Се забáви по-по-т, то'а му бџло, оџа му било; други пак велџт: Хáјде, да му се натепомо, џи уште једнаш да се не забáват. А једни чорбације, што сáт мáло позенгини, како кметинке, пак тија велáт: Не тáка; да го тепамо, џе не глобит забито-т; тáко мије, ка' што смо се собрáле вкуп, да идџмо да отнесџмо овен на ага-т, или на паша-та, да му аливерисама, џу тџк ем да го напуџтимо, да зџмемо друго-того попа, ако је подалџко со куџа-та. Пак други кмет велáт за друго-того попа, велџт: Каков глобар јџст и тој поп, многу земџт, махни го тáмо; овај поп се забават, ама баре помáло земáт, ем вересије; пеет, чекаат за пáре со гóдини; а другио-т поп со Тúrци си земáт хакат, ако му не платиш. Кóј како велџт, кóј другојáче, аслиџелам сви-те хулат

на попо-т што им јест заковник, што крстил во име-то свјатѣја Тројѣци и ги венчал, и ќе ги закопат, и што им ет татко и поголем од родѣтелег негов. Не се исповедуат, не постаат ка што се постаат, и на пона хулат, и причешта чекаат до поодне. И ја грешни и недостојни во јеромонасје Кирил што сом погрешан од нѣх многу и многу и преко многу, и уште грѣх собрах што ги осудѣх, созданије и раби божије и браћа наши осудѣх. Ем не се поносујем со нѣх, да не дадег Бог, тако ги жалѣм, ем ги учѣм, ем се молим Богу, Христу спасѣтелеу нашему, се молим да ги наставаат на пут ѣстини, и да ги извадѣт од темнину у виделина, и вси христијани да спасет, и нас да помѣлујет, амин.

И ја грѣшни и видох така каде зборат, видох, не берендисах, и им рекох: За што, христијани, чекате до поодне, не ли надробѣте леб и сѣпате вино на лебац, да ни пона чекајте, ни пцујте го, ни тепајте го, ни глоба дадегте стока-та, јадегте сѣја сами, за што на забѣт да ја дадегте глоба тија? Ми велат: Попо-т што носѣт на велиј ден, што ни даваат нам, тоа не ет леб и вино, тако јест крв Христосова, за то ви чекамо до поодне, зере сме чуле от стари: без неа не може чоек да бѣде жив. Ја им велѣм: Који ви кажује такѣ, да ли попо-т? Тој ми велѣт: Бре попо-т до сега никаква реч не ни казала от негова уста, това не излагаат никогаш;

нему кажи му со нас барабар да идегт свадби, на теферѣч, на хора, на лоб, на сехер, на потера, на алиш верѣш да прекупи, да препродаде, а за поучѣније ни ми јего прашае, ни он сам ни кажујет. И ја грешен гледам от обе-те страни кабаег, и от христијани-те, за што не праштаат пона, и от попо-т, за што сам не ги понудујет по мало колко јест кадѣр, колку знаје толку нека каже. Гледам касавег нему је за нуарија-та, што ја зед, на шиа му виси, и једен чоек од незнање ако отидне у цехнем, от него ќе го сат Господ во страшно судѣште; ако ли пак от неслушање христијанска душа загинет, тога и попо-т, не го судѣт Бог. И ја грешен видох ело от обе стране кабаег ем от христијани, ем от пона. И ја оставѣх попо-тога, го оставѣх на владиѣка-та, нека си го учѣт, тој јест должен да учат попови, и ја зех христијани-т да ги учѣм!

И мије трѣбет сваѣки за себе, сваѣки за своју душу да радѣмо, за што денѣска сме живѣи, утрѣн нѣсмо; смѣрт чоѣка идегт како арамија кришом, апансѣс не се знајет кога ќе дојдет, и Господ не ни казат смѣрт-та, салт ни рече да сме готовѣјем, рече: Кога ќе ти земѣм душа, каков ќе те најдем и затечѣм, хубав или груб, грешен или прав, чѣст или поган, каков ќе те зетечѣм. такъв ќе те пѣшем. Или да кабаегти да имала

чоѣк најпосле ако се покаѣл, тубе учинѣл, за греб-т плакал, со све срце пришол при Бога, духовник што му заповедал держал, и смерт му дојде, го затече такъв, тој чоѣк селáмет имáт, спасеније наоѓат. А пак илада добри работи да имáт чоѣк, милостиња да дава́л, да пости́л по́стови, калд-рми да пра́вил, у црква да има да ходи́л, чистота да имáл, ама најпосле ако се растури́л сáмее или во љути́на не се проштеáл, или во пијáнство, или во ха́ј-ху́ј, или во блу́д, по лош пúт, во нечистота ако га затече смéрт, оти́де у ѓáволски руки. Ако би́л от напред ха́рен, најпоследно-то му се пáмет чо́еку а не прво, зере та́ка писáа прорóци духóм светíм: Тéшко на ти́а љу́ди што пи́ят и ја́дат со пéсни и свíрки, њíхни души погíбнут, и се ра́дуа дјáвол со них, зашто ги земáт у цехнем. Свекое разлагúење грéх јéст и дијáволу служéње јет, ама најгреота во прáзник за што му је дéн от светéцо-т једнаш у гóдина чекáт светéцо-т на дéн, да чу́јет некоје славослóвије Божíје, а не да слúшат развраштéнија, пјéсни Божíје. Христијáни Божíи трéбет да сме да́јма на богомóлство, да мóлиме Бога да ни прáтит ан-ђело-т што не чу́ват, тој што ни је оста́вен от светóје крештéније, што сме го пропу́диле лошо чине́и, за што по срéди тръе газимо бóси и не ви́ѓамо ѓáвол што ни ста́вил на пúт, за што ве́ли́т у псалти́р: На пути сéм по нему́ же хож-

да́х, скри́ша сјéт мње. То ва́м велíт на ово́ј пúт. По то́ј што га́зим, ми ста́виле стапици желéза, ка́ко лóвац што ва́а звéри, та́ко ѓáвол фа́а љу́ди. А пак ко́ј сакáт да утéчет от сви-те же-лéза, нека се мóлит Богу чéсто и не́ка ви́ка: Избáви мја от го́њáшчих мја ја́ко укрјепи́ша сја пáче мене. За што једни работи де́е идáт, други но́е, ама нáм не се ви́ѓаат, сáм Господ ви́ѓат и ги повелáт, а ми́е трéбет да му се мóлимо, чéсто да ви́камо: Господи, Господи, избáви нáс от стрéли летја́шчија во дне, избáви нáс и от ве́шти во тм́е преходја́шчија. Чоѣк кога да има, спомíња Бога, и мóлит му се чéсто, то́ј имáт ору́жије на дијáвола, а ја глéдам у једни лúди људи, не земáат такво'а ору́жје, токо нека́ква ства́р или хама́лије на ка́па, на гуша или за от урици, или за от на двóра се надéа, на ни́што што ги ла́же е́ним за па́ре, или ако ќе би́ст и по́п. Ако ти речéт: Да ти запи́шем хамáлија да не го ве́руаш, то́ј те ла́жет за па́ри. Једни, глéдам, и от хо́и пи́смо узеле ока́јаније. То́ј ли ќе те чу́ва? То́ј не можéше ни своá-та че-ла́д да дочу́ва, токо кога им до́јде смерт-та, изу́мре. Једни, глéдам, ста́виле на глава најма́не лу́к, једни зе́ле от во́лка зу́б, други и срдце-то, па го но́сат ка́ко светíња. И, сиромáше! Што това неве́рствије во тебе, што това мно-гобо́жије во тебе, што това безúмије на ста́рост? Бу́к да мóжел' да чу́ва чо́ека, сва́ки во ку́а-та по

једен жив ће ранеше да го чуваат! Други, гледам, пра'ат пакуши ђаолски на сами празници, на бадник, на летник, на Ђурђов ден; други веру во срећа који ће го срѣтет; други во ден хапрлија или лош! Једни жени држат пѣток, не прѣдат, и спроти среда, да не им се изгори некоје дѣте, а него оставаат аманет на сјбије-т, а што го создаа да го чуат, тако сама сакат со непрѣдење да го дочуваат. Ту'а види безбѣжије во христијани. Ја ти ли ќе се чуваат от тога што не виђаш со неработање, со зачинување? Може ли слепец да се чува сам, дурне не се молиш на водјако-т да го чуваат от дрво, от камен, от зид, от праг, от дупка, от све што год водјак го чуваат? И мије трѣбет да се фрлимо на башто ни је ем создател, ем вођак, ем наставник. Ту'а види како несмо божии, а причесна сакамо. Това безумије виђам повисе во жени, а помало во мѹжи. Валаћим, имат једни мѹжи што прашуат жени-те како је веко-в, ко је фелати ко је не фелат, и велит: Моа-та баећи признает от каквија работи. Па други безумен му велит: Елбете је дал Господ ум повисе, запаметила. А, окајане! Запаметила ђаволско-то, да ли запамти Бѣжије-то? А ти, безумне, што верујеш жена-ти, ти ћеш како Адам што послуша Ева, па ги испуди Господ от рај. И пак једни христијани не прашуат попо-т који празници се држит, који се работат. Токо тија го учат по-

по-т како да правит и да држит. А слепче слепи, у тебе очи имат, ти не можеш и сам да ходиш, а водјако-т ка си го зеле по себе да го водиш који ќе видит што ќе речет: слепец водит водјака. Во једно село видох попе-т, ореше во четврток. А прости сиромаси христијани некнижни отидо'а да му стрѣшат рало-то, и го учат попо-того, му велат: Денеска ли најде да работаш? Поп чоек, и ни га знајеш! И попо-т им велит: Това, дека, знам кнѣга, знам за што нее држит денес, ем сом прашал духовници, сом прашал и владиѣа, ми рекле: четрци не се држа, ни пѣтоци, салт недели и други велики празници. Они му велат: Кога така, от сега не слушамо никого, ни духовник, ни владиѣи, салт што сме нашле, ќе држимо; кога ќе ни у пѣтак град, попови што ќе ни помѣжат после и владиѣи. И ти, попе, ако држиш ка што држимо мије, ако ли не, а ти стани от село-во, мије такѣв поп нећемо! Пак попо-т виде, не виде, стори се каил да држит како ќе го учат мирјани-т. Со све знајећи, се стори ка да не знаје, со све очи се стори како слеп, отиде слеп по слепого, тако ѣкат по слепого поминиште ради суетнаго века сего. О леле безумије, о леле безвјерије, о леле бестрашије! От треће покудих жени, похвалих мѹжи да сат поумни. Ама сега како ви се виђат, ако не знајете кнѣга, помислите хубаво, может ли со неработање да се отбијет град да

не па́днујет, и који не хóдит по свјатóје писа́није, који не ве́рујет књи́га и књи́жовници што кажу́ваат, ти́ја неве́рници има́ат ли пла́ка у вје́ра на́ша? А ка́ко христија́ни се зова́т, ка́ко приче́сна сака́ат! Ако сака́ате гра́д да не би́јет, пра́шајте зако́ници, они ће ви кажа́т што му је́т леко́-т и поку́ша за гра́д да не уди́рат. И ја́ грешен ка́зала́ би ви ка́ко ко бива́т да не па́ђа́т гра́д, ама бо́јим се от неве́руа́ње. За това ми се не кажу́ет, зере велі́т је́дна ре́ч поха́рно: у празна тиква да ду́ат, дила неслушливога да учи́ш. Који не́ће да слу́шат, он ће рече́т: та́ка кажу́јет, ама бедки не́јет та́ка. А па́к ако је́т то́ј чо́ек што не ве́рујет, а то́ј ће рече́т: Кири́л у Теарце бе́лки научи́л, или у Ма́рков ма́настир, у то́рбеши-те за́р разбра́л да на́м ће ка́жет: вела́ћим који ће слу́шат, нека слу́шат, који ће не слу́шат, и на него бу́ди ми́лост Божи́ја. Ја́ ће ка́жем, зере бо́јим се да не бу́дем ка́ко то́ј мрзешли́жо-т раб што му скри́талант Господина сво́јего, по́сле от сво́ја уста се осу́ди. Му рече́: Господине, се упла́ших от тебе да ти расту́рим сребро-то, за што ви́дох тебе, је́ле си ћескин чо́ек, бере́ш ка́де си не расту́рил и жне́еш ка́де си не се́јал, и ја́ не смеја́х да посе́ем ту́ђо се́ме. И стопано-т му рече́т: Лука́ве рабе и лени́ве, ти пошто си зна́јел еле жне́јем ка́де со́м не се́јал, ти тре́беше да ми го посе́јеш семе-то, а ја́ би го пожна́л, пошто неси ка́дир да го жне́еш, ем пошто зна́јеш еле ја́ сом ка́дир свекоја́че! И ја́, бра́ћа, се убоја́х што со́м ка́дир ће се́јем, а за жне́ење ете стопано-т, ете ни́ва-та, то́ј је́т ка́дир и на́јкадир!

ПОД ЗИДИНАМА ЦАРИГРАДА

САБОР СВЕТОЛОГА ПЕТКА 1887 ГОДИНЕ

(Први пут штампано у «Годишњици Николе Чуића XI», стр. 218—236).

Сличност народнога живота у Цариграду и у околини с народним животом по нашим крајевима није мала у многим појединостима. Барем је много већа него што се може учинити на први мах и по површном проматрању. И кад се на природни ток и на истоветан постанак одбије што одбити ваља, остаће опет сличности, која може упућивати само на некакав даљи заједнички корен. Те мисли на Србина који се бави у Цариграду наилазе веома често у разним приликама, нарочито пред старијим облицима живота, који се у Цариграду данас виђа чешће у средњим или нижим него ли у вишим редовима. И на нас су те мисли чешће наилазиле, али нам се нису никад тако јасно показале као на светли петак, 10 априла 1887 године. Ови редови треба да покушају да то јасније представе и нашим читаоцима, успемо ли само да интерес њихов колико толико пробудимо.'

Одмах до зидова који од старих времена опасују Цариград (Стамбол, тј. варош, прави

стари Цариград) налази се манастир Балуклија. Тај манастир слави сваке године светли петак. Календари који се штампају у Цариграду бележе тај дан као светковину „живоносног источника.“ (*τῆς ζωοδόχου πηγῆς*). На кући краљевско-грчкога посланства вила се грчка народна застава. Из многих променљивих и ружних дана цариградскога марта, са неба је сијало сунце нашега маја, разблажено меким поветарцем са гора Витиније и Мраморнога Мора, пуних благога јужнога даха. Распитујући сазнасмо да на Балуклији имају управо две светковине: у петак *народна*, за средњу и нижу класу, „прост свет“, и на Томину недељу варошка, „за одличнији свет.“ Знајући да је варошки или одличнији свет свуд једнак, овде може бити више него игде, јер је скроз понесен за западним модама и обичајима, ми одлучисмо да се користимо петком. те да потражимо *couleur locale* у њеној правој и пуној сјајности спрам пролетњег сунца цариградског.

Остависмо Перу, пређосмо мост преко плаветникасте воде „Златнога Рога.“ Ту већ тражећи ко ће нас возити нађосмо „свога“ човека, једнога Софијанца, и погодисмо се (јер се у Цариграду без погађања ништа не ради) српским језиком. За тим уђосмо у стари Стамбол, који се још добро држи у своме конзерватизму, и кад се са Златног Рога гледа, тамном бојом

својих дрвених зграда одскаче према зиданој жућкасто-белој Пери са њеним не мањим обилем стаклених прозора. Стамболске чаршије, где су још занати у гомилама, сваки у засебном крају или у засебној улици; стамболски трговачки крај, где су у околини дивотног Безистана гомиле трговачких ханова по обичајима средњег века, ма да се у њима данас говоре сви језици и врше све савремене трговачке операције, остајаху нам за леђима. За тим изађосмо на серашћератску пијачу са серашћератском кулом, на којој је пожарна стража Стамбола, са величанственом капијом и осталим зградама Серашћерата. На томе су месту били двори последњег цара грчког Константина, који је потпуно јуначки царство и живот изгубио бранећи своју престоницу. На тој серашћератској пијачи налази се и султан-Бајазитова лепа мраморна џамија, испред које је у четвртастом пространом трему турски трг свакојаким лекарија и мириса, а испод којег се играју стотине голубова. Тим голубовима пружа храну ко прође и ко хоће „за севап,“ и тога ради се онде увек налази људи који за новце жито продају и голубовима просипају. У византијско време ту је био *Forum Theodosii*. За тим уђосмо у казанџијску чаршију где су казани, ибрици, мангали, санови, самовари и остали тога рода еспап од бакра и туча, у дугачком низу дућана у такој

гомили, различитости облика и лепоти, да се од њега око одвојити не може. Мало даље се изађе на трамвајску линију и на Ак-Сарај-Чаршију, где је прекрасна Лалели-џамија. То је од Свете Софије и Ат-Мејдана (старога Хиподрома—тркалишта) правце к западу чаршија, у коју се продужује стари Forum Constantini и Forum Artopolion. Ту нема трговине у правом смислу, ни хана, ни безистана, ни трговачких и занатлијских група. Ту је и сад Forum—трг, шарена гомила свега и свачега, а поглавито јестива и ситног трга, кавана, зачина и посластица, гомила проткана и ишарана свакојаким, чисто старинским покретом. Ту смо већ на западној падини онога виса, на коме је Цариград, којег се северо-источна падина благо спушта ка Златноме Рогу. Означавањем тога положаја хоћемо још да кажемо, да је тај крај већ удаљен од средишта модернога и европског Цариграда, и да у њему још ври старији живот са својим и пријатним и непријатним странама.

Кад нам и Ак-Сарај-чаршија и Лалели-џамија остадоше за леђима, уђосмо мало по мало у улице, које ни толико нису опомињале на модерну Европу ни на варошке облике, који су данас идеал. Калдрма—тај *καλὸς δρόμος*, који тако драстично опомиње како је све на овом свету релативно и како зависи од тачке поређења—беше оно што је под именом старијих

балканских цивилизатора Грка свуда познато, и живо опомињаше на све своје другарице у балканским варошима све до нашега Београда. А што смо се више одмицали од средине, више смо улазили у чист тип познатих турских махала из Београда пре 1867, из Ниша и Врање доскорашњих дана. Вртови, у којима су кипариси, или смокве као наши ораси, одвајаху овај тип југоисточног балканског приморја од оних типова у унутрашњости. У осталом криве линије кућа, узане и тесне побочне улице, решетке на харемским прозорима турских кућа, почесте чесме по улици, продавнице с јестивом, зелењу или рибом, каване у различитим, свагда врло простим облицима, изношаху тип или прототип, тако добро познат од детињства, само што се овде представљаше у пуном типском изобиљу велике вароши и престонице. Врх свега се као меланхоличан вео спушташе неки печат опалости, о којој не знате како да судите. Кад од Златног Рога идете к Светој Софији и примакнете се к акрополу или кастелу Ески-Сараја, испред којег је Света Софија и пут к Ат-Мејдану (староме Хиподрому), наилазите на опале куле и зидине, које вам јасно причају да тако стоје или још од времена освојења, од времена неке унутрашње размирице, или најпосле од некога од оних многобројних пожара, који су у Цариграду као каква периодична зараза. Ако

је од освојења, за чудо је како никада освајач није осетио потребу да то оправи, уравни, зглади, или да на месту своје најславније победе подигне не мање славне знаке своје творне моћи, својега живота, својега богатства и укуса! Изгледа да га те мисли нису много узнемиравале ни у дане највеће моћи његове. Је ли, дакле, данашњи печат опалости знак падања или просто продужење тога немара? Јер у дугачким улицама, кроз које се после Ак-Сарај-чаршије иде на Топ-капију у поље ван зидова Цариграда—где је што пало, стоји неоправно; где је што изгорело, стоји онако како је иза пожара остало. Спрам тога јесенског и зимњег изгледа људских творевина, чудно је одблескивало пролетње зеленило природе. Тога се у осталом налази и усред најживљих улица, које су правим богатством обележене. На једној раскрсници, на гомили развалина са све четири стране, виђаше се неколико кавана, тако рећи под ведрим небом, са врло мало наслона, али са шедрванима у средини и са живописним групама турских муштерија уз наргиле и црну каву. Најпосле кроз сву ту мешавину исклиматасмо добро продрмани на поглед зиду и кулама Цариграда, и изађосмо кроз Топ-капију изван тих зидова. У византијско време се та Топ-капија звала капија св. Романа, и спрам ње је у турској опсади од 1453 намештен био чу-

вени Урбанов топ, а око ње је 29 маја 1453 била главна битка. Може се казати, да је туда Цариград освојен. Испред капије је сад неколико продавница и каваница, крај самих зидова, а спрам зидова на двадесет или тридесет метара почиње мрачни сад кипариса, и под њим гробље турско и хришћанско, које данас са спољне стране и од сухе земље опасује старинске зидове Цариграда готово од једнога краја до другог. Преко гробља поглед се зауставља на благо нагнутим косама, испуњеним баштама и воћњацима. Тај је поглед нарочито пријатан за оне који долазе из Пере, окружене много мање питомом, неродном и неуређеном природном сценаријом.

И на зидовима Цариграда види се чудновата нарав цариградскога освајача. Ту и данас у потпуности гледате средњевековни двоструки зид, с вишим и нижим, четвртастим и округлим кулама. И данас стоји испред њега зидом опасан широк јарак, само што по зиду не видите војнике наоружане стрелама и копљима, и што је онај јарак понегде засут ђубретом и урвинама или засејан каквим усевам.¹ Зид је у опште напуштен, и време га је негде покварило мање или више, а негде са свим у целини сачувало,

¹ Бертрандон де ла Брокијер, описује зидове у своје путопису из Јерусалима у Француску преко Цариграда, и описује их такве какви су и данас.

али све и данас стоји, како је после дана освојења остало, и како се и дан дањи оставља после какве рушевине или пожара. С описом о освојењу Цариграда у рукама човек и данас може наћи свако место и сваки положај. На месту јуриша, између Топ-капије (св. Романа) и Једренске Капије (Полиандрије), где је једна удолица, између те две капије, и сад стоје ондашњом топовском ватром са земљом сразњени зидови и куле; иначе, осем малих рушевина, зид је, готово свуда, и сад цео. Ма да се чита у историјским запискама, како је освојилац наредио да се зидови оправе и како је људе за тај посао у Цариград дотерао, изгледа по свему да није оправљено ни оно што је иза јуриша остало, и све и данас изгледа онако како се чита у историјским белешкама о нападању и јуришу. Свуд око покрај зида иде пут, узана кадрма у пољу, како се без сумње још и у најстарије време налазила, и како се у нашим земљама виђа још само по забаченим планинским местима као запуштен остатак од старог друма. Ту се пут савија према земљишту, вијугајући овамо онамо, и с њега се, како на ком месту, даје поглед на околину ужи или шири.

Чим смо изашли на Топ-Капију, пред нама се, подаље и ниже у дољи у пољу, видела Балуклија, а простор испред Топ-Капије, па све уз пут и по пољу око пута, до Балуклије, био

је испуњен народом сваке врсте, сваке вере, века, одеда и имућности.

Али да пре свега потражимо узрок данашњој свечаности. Да видимо шта се зна о цркви Балуклији, тим пре што је она средиште приче, која је у врло живој вези с освојењем Цариграда и са великим преломом у судбини источних народа, који се свршио 29 маја 1453 године.

Испод оних истих малених висова на западној страни Цариграда, са којих је турска артилерија бомбардовала Цариград, и који се налазе спрам капије св. Романа (садашње Топ-капије), одваја се јужно пут Мраморног Мора лако удубљена поширока удолица с поточићем, који из оних висова истиче и правце југу у море иде. Са Топ-капије иде се к тој удолици све паралелно са зидовима Цариграда, и савивши мало у десно, дође се ка манастиру Балуклији, који је само неколико стотина метара удаљен од зида цариградског, а налази се управо западно према Силиври-капији. Главно је у те цркве њена *ајазма* или света вода, која је у некој чатрњи пред црквом, у коју се по степеницама силази. Изгледа као басен, за који се не види откуд је, да ли од извора или од реке? У томе басену има рибе. И о постању цркве и о риби у басену казују се врло интересне приче. Прво ћемо погледати ону о постању цркве.

На месту садашње Балуклије први је, још у петом веку, цркву сазидао Лав I Велики (457 — 478), а касније ју је обогатио Јустинијан материјалом који је остао од грађења цркве Свете Софије. Позније, после неког земљотреса, цркву је на ново сазидала царица Јерина (797 до 802). О Лаву I Великом и о зидању цркве на Балуклији има стара легендарна прича.

Још док Лав није био постао цар, док је још био обичан војвода, шетао се он једном по шуми око садашње Балуклије. Био је врућ летњи дан, и војвода сретне слепца скоро на умору од жеђи, који га замоли, да га Бога ради намести гдегод у хлад, и да му да мало воде. Милостив од природе, будући цар узме слепца за руку, и намести га у хлад, а по том пође тражити воде да напоји јаднога слепца. Али воде нигде није могао наћи. Уморен и огорчен, цар се враћаше слепцу, кад на једанпут чује из шуме глас који му говораше: „Лаве, не срдисе и не мучи се тражећи воду; ето воде покрај тебе!“ Лав се почне обзирати, али се и њему учини да је слеп, јер се на све стране обзирао, али воде није могао наћи. Међу тим зачу се на ново онај исти глас, и већ га назва царем, рекавши му: „Царе Лаве, уђи унутра у ту густу шуму, и тамо ћеш наћи живу воду, захити је, и угаси жеђ немоћноме; још ако њоме слепоме очи помажеш, прогледаће. Ко сам ја

што овде живим, скоро ћеш познати; ја ћу ти помоћи да у моје име овде подигнеш храм, у коме ће сви верни који у моје име дођу, намирити своје благе жеље и извидати се од болести.“ Зачуђен и обрадован, Лав испуни што му је с неба заповеђено, напоји слепца и помаже му очи, и исти заиста прогледа и извидасе за час. Глас о томе пукне не само по целој престоници, него и по далеким крајевима у околи, и сви који су веровали, потеку к спасоносном извору. Кад је седам година касније Лав постао царем, први му је посао био, да над оним чудотворним извором подигне храм у част Богородице и да му сводове украси мозаиком, а над самим извором да наслика Богородичину икону са превечним младенцем, тако да изгледа да вода извире из њихова крила. По томе се извор звао живоносним извором, и црквена је власт још у старо време установила, да се у петак по Ускрсу у част Богородичину врши служба на томе месту, окићеном поменутом легендом хришћанскога веровања.¹

Тако гласи легенда о постању цркве. Од ње је још интереснија легенда о рибама које живе у тој светој води.

¹ Путеводитель по Константинополю и описаніе замѣчательныхъ и святыхъ мѣстъ. Изданіе іеромонаха Антонія Одесса, 1884. 87 и д.

Кад су Турци ударили на Цариград, баш онога дана кад су га узели, калуђер у Балуклији пржио је рибу себи за јело. У тај мах дотрчи неко, и стане клети и њега и посао, рекавши да су Турци узели Цариград. Калуђер, који је спокојно пржио рибу, повиче да то није истина, и да ће пре риба, коју је он пржио и која је већ пола пржена била, оживети и у воду отићи, него што то може бити истина. Није он те речи ни довршио, а полу пржена риба праћакне се из тигања, и скочи у воду код манастира. Од те рибе су оне које се сад виде у води, и како је она прва била полу пржена, и данас кажу, да се на потомцима њеним види једна страна црна, а друга црвена. Тако гласи прича, и додаје даље, да кад на ново Грци или хришћани завладају Цариградом, та ће се жива риба из воде појавити на ново на своме месту у тигању, из кога је у ту воду и скочила.¹

¹ За чудо је, како је та иста прича продрла и у наш народ. Вл. Качановски, у својој књизи „Памјатници Болгарског народног творчества, выпускъ I-и Санктпетербургъ, 1882,“ стр. 234 има ову причу, забележену у Радомиру. Кад су Турци преузели Бугарско Царство, били су тада цар Костадин и царица Јелена, и у њих су служила два јунака, Марко Краљевић и Реља од Пазара. Њих двојицу пошаље цар да секу Турке и да отимљу царство. Они су били у Моминој Клисури, и одатле начине некакав лагум, те њих два и њихова два коња изађу у Софијско Поље. Ту почну сећи Турке; али они посеку једнога, а

Данас је то место чувено по лековитој води својој. Око ње се гушио свет, тражећи да се напије, да се окваси, да се умије. Не само из околине, него и из даљих места врви свет тој води на светли петак, и тражи лека и утехе. Вода се та захвата у стакла и продаје онима који верују у њену лековитост. Оно исто што се у нас ради на таким светим водама, на прилику код Ружице цркве у граду Београду, код Светосавске Водице више манастира Раковице, ради се и овде. Само бих додао да се ти празноверни или побожни обичаји овде врше с много већом журбом, с много већом ревношћу и са

од оног посеченог оживе двојица. Поврате се у Момину Клисуру; и ту почну сећи Турке, али и ту од сваког посеченог оживе двојица. Кад то виде, познаду да Бог не помаже, оду и кажу то цару Костадину. Кад дођу к цару, затеку га где пржи три рибе у тигању. Кажу му шта је, а он им одговори: „Кад ове три рибе изађу из тигања, онда ће ми Турци преузети царство!“ На једанпут рибе се праћакну на поље из тигања, ватра се погаси, место ње избије вода, и оне рибе стану по тој води пливати. Рибе су биле пржене само с једне стране. Онда цар Костадин позна да ће му Турци преузети царство. Узјаше и сам коња, и оде у бој. Сусретне се с Турцима, и један Арапин се залети, те посече цара Костадина. Да га беху Турци посекали, завршује прича, они би постали робље, али га посече Арапин, и зато Турци заузеше царство Костадиново, а Арапи такође посташе турско робље као што су и данас. На оном крају могла се настанити ова прича, што је народно памћење помешало цара Костадина са Костадином, последњим господарем северо-источне Македоније, о коме и наше народне песме певају.

силнијим религиозним осећањем. Може бити да је тако и у нас било сто година раније, јер су сад ти побожни или празноверни обичаји остали у најнижим класама друштва, које су мало промениле оно просветно стање у коме се цео народ налазио сто година раније. У осталом та се црта овде опажа и у свима другим религиозним обредима.

Да се вратимо на горе поменуто предање из времена освојења Цариграда.

Није усамљена та прича старих господара Цариграда. С њом је паралелна друга једна, која је везана за Свету Софију, и коју ћемо приказати пре него што проговоримо коју реч о општем значењу те идеје за цело Балканско Полуострво.

Кад су Турци продрли у Цариград кроз једну тајну капију, коју су Грци, из немарљивости, заборавили затворити, и кад је иза тога настао неред и пораз обранбене војске, народ се поплаши и збуну, и почне се згртати ка Светој Софији. Прост народ у опсађеном Цариграду веровао је у неко пророштво, да Турци неће даље продрети него до стуба Костантиновог, који се пре Свете Софије Турцима на путу налазио. Народ је веровао, да ће на том месту пред Турке изаћи Божји анђео, да ће он предати мач у руке неком непознатом човеку из народа, и да ће тај Турке одмах протерати из

Цариграда и из Јевропе, и отерати их у унутрашњост Азије. Зато се све згртало ка Светој Софији; зато је све чекало час, у ком ће се анђео појавити; и у том очекивању сав се тај свет молио Богу. У својим свечаним црквеним хаљинама патријарах је служио службу међу запрепашћеним и поплашеним народом.

У тај мах турске секире развалише врата, и Турци нагинуше у Свету Софију. Крв прсну по освештаним просторима Свете Софије, тога ненадмашно величанственог узор-дела старе архитектуре, и патријарах положи живот у храму Божјем у служби и молитви.

Тако каже историја.

Али народна прича говори, како се у онај мах, кад су неверници пошли на патријарха и на свету тајну, зид отворио пред патријархом и пред светом тајном, како је патријарах ушао са светом тајном у тај зид, и како се зид на ново склопио за њим. А кад Турци буду прогнани из Цариграда, вели прича, тај ће се зид отворити, патријарах, ће са светом тајном изаћи, и довршиће службу коју је пре више од четири века започео. Ову причу нам казује и Е. де Амичис у његовоме „Constantinople“, у глави о Светој Софији. „У онај мах, стоји тамо, кад су се показали освојачи у Светој Софији, један грчки владика, који је баш служио, изиђе из олтара, погне се на велику галерију, и у који

су се мах за њим залетели војници, он ишчезне кроз мала врата, која се за њим сама зазидају. Војници стану ударати у зид из све снаге, али се на зиду показивао само траг њиховог оружја. Дозову зидаре, али после читавог дана узалудне муке с пијуцима и ђускијама, и они не могуше ништа учинити. За тим се сви цариградски зидари изменише на томе послу, и сви попадале малаксали од узалудна напрезања пред тим чудноватим зидом. Онога пак дана кад се оскврњена црква опет поврати хришћанској служби, и тај ће се зид отворити, и онда ће грчки владика из њега изаћи у својим владичанским хаљинама, с путиром у руци, с веселим лицем, и ступајући у олтар, наставиће службу Божју на оном истом месту, на ком ју је прекинуо.

Тако је народна прича на овоме крају и у престоници Балканског Полуострва у своје поетично рухо оденула трагични свршетак Римскога Царства и хришћанске владе у Цариграду.

Ко да се при овим причама грчкога народа не сети сличних прича у нашем народу?

Ко да се не сети Марка Краљевића, који нашој причи није умро него само заспао; ко да се не опомене Маркове сабље у стену забодене, Маркова Шарца, који маховину једе, и пророштва да ће се Марко пробудити, сабља из стене извући и Шарац маховину појести, и да ће се тада Срби ослободити и постати што

су били? Ко да се не сети да се то исто прича у Црној Гори за Ивана Црнојевића? Ко да не помисли на приче о деспоту Стефану, о коме се казује, да је један пут Турке преко мора претерао, за њима се топузом хитнуо и повикао: „Кад овај буздован изашао на сухо, онда се и Турци вратили амо!“ а топуз се с места вратио? Ко да не помисли на приче о зидању Раванице и о боју косовскоме, у којима се такође износи судбинска одредба, да неверници завладају?

Мисао је донста једна, а облици су различити. Али у различитим облицима исте основе, која се развија из исте историје, има опет нешто разлике. Грчки су облици везани више за религију, они су већма проникнути верозаконским дахом; наши су више национални, у њима се више виде народни политични чиниоци. Онамо црква има прво — овамо друго место; онде је она чист представник вере — овде је већ преображена у судбину. О јуначком отпору онде нема помена, у нас је пак он главна ствар. Рекао бих да те разлике у овај мах јасно ишкочу; али ако и изгледа да оне за тај мах собом казују може бити и дух онога времена — било би непромишљено, ако бисмо исте знаке, тражили и у потоњој нашој и грчкој историји. Као да је позније време изгладило разлике у схватању и у поетичком смишљању XV века.

Ну да наставимо наше белешке.

Пред нама се ширио цариградски зид, подсећајући нас нехотице на куле смедеревске, које као да су само дигнуте са подунавске равнице, па пружене по усталасаном превоју међу врхом Златнога Рога и Мраморским Морем; толико опомињу на цариградски град, по којег су обрасцу, како кажу, и зидане, јер су Смедерево доиста смислили и зидали људи који су одрасли међу зидинама Цариграда. Али шта се пружало пред нама по зеленим пољима око пута покрај зидова?

Све је то било покривено народом у свима облицима одеда, којима је богат само Цариград, та чудновата варош, која једнако, с ненадмашном у том погледу толеранцијом, мирно и равнодушно свакоме своје оставља. И Анадолац и Арбанас, и Дабранин и Македонац, и Црногорац и Бугарин, и Тоска и Гога, Грк и Јерменин, стари турски или стамболски и модерни интернационални европски чаршилија, и турски униформисани војник кретали су се по томе путу тамо овамо, један мимо другог, у реду или у нeredу, пуноме ванредне живописности и шаренила. Сва та гомила крета се оном старом калдрмом и коловозима око ње, свима начинима кретања и возње. Покрај пешака и коњика или путника на магарцима и мазгама могаху се видети европске каруце и све врсте

кола, међу којима нам нарочито привукоше пажњу таљиге надстрешене неким шареним покривачима, окпћене листом и цветом, и испуњене лицима, колико их је само стати могло. Места око пута или узвишице, на којима су се налазиле неке куће, или за тај дан намештене каване, давале су нам непретргнут низ источњачки мирних посматралаца, који су пут држали у оквиру. Али чим је пут остављао узвишена погледитија места и спуштао се у долину к неким воћњацима, ових је група нестајало. Оне су изгледале као да чине живе слике према зидовима Цариграда, и као да их проматрају с дубоким историјским размишљањем. Или боље — то се само нама и нашем оку тако чинило. Њима то без сумње није ни на ум падало, а нама је било слободно да им својом уобразиљом приписујемо што нам је воља или што је драго нашем расположењу и размишљању. Све те групе биле су мирне, међу њима није било праске ни хуке, и међу њиховом олимпијском мирноћом и неом историјом цариградских зидина кретао се живи свет к животворној водици, из које ће, све по причи, живе рибе скакати у тигањ, да наставе прекинуто пржење онда кад у Цариграду опет настане хришћанска власт.

У том приспесмо у праву вреву ка самом манастиру.

Црква је са својим зградама у дољи на средини. Од ње к северозападу диже се округласт брежуљак, пун гробова старијег времена с јерменским и грчким натписима, обрастао поретком али високом шумом старијих дебелих дрва. К северистоку опет, ниже цркве, у оградџи, пружа се друго гробље мање напуњено, у којему се густа бујна трава зеленила као у најлепшој ливади. Између та два гробља иде пут. Све је то било прекријено светом, чадорима, у којима су биле смештене каване и продавнице ашчиницама, обртаљкама итд. Из свакојакога шаренила правога вашара орила се дупа гоча, свирка зурли, гајди, и вика продаваца исто онако и без икакве разлике као на каквом год нашем сабору код цркве. Узрадова нам се срце, и с радошћу се сетисмо своје земље, кад то погледасмо. Пођосмо к цркви и гурасмо се кроз свет, који се гушио излазећи и улазећи. Ту су се продавале воштане свеће, које су људи куповали и уносили у цркву, те својима за спомен палили на неколицини за то намештених великих светњака. Неки су опет нудили мирисе за прекад, и да сваки види (или управо помирише) шта ће купити, држали су покрај свога еснапа кадионицу, и палили су у њој мирисе што продају. Црква сама, ма да је постањем још из V века, није у садашњем свом облику из тога времена. Осем тога што је и у пређа-

шње време услед неког земљотреса презиђивана, рушена је и у време грчког устанка 1821, и после је руским новцем оправљена и васпостављена овако како и сад изгледа. Доста је пространа и светла, али прилично ниска. Испред ње је трем као у неким нашим црквама у ослобођеним крајевима. Што нам је у очи пало, то је велика маса кутија, санова и тасова за прилагање. Било је покрај њих и деце и људи грађански обучених и калуђера; било их је и у трему пред црквом и у предњем крају цркве, па и на самим црквеним дверима; било их је и у ходнику и на степеницама којима се силази к води, и на самој води. И сви викаху и прошаху да им се удели и унише. Толикога напада на побожно добротворство не може се нигде видети у нашим земљама, и он немило карактерише овамошње пределе у свима грамама живота. У црквеној лепо каменом патосаној порти, јер се овамо свуда види обиље рађенога камена, издизаху се као саркофази високи гробови патријараха и других знаменитих људи који ту вечити санак бораве.

Изишавши из порте, упутисмо се ван оградџе шуми, у којој су били чадори и панађур. Више тога на брегу стајаху везани коњи, који су дојахали, као у нас на саборима. Мало подаље, на вису који држи цео положај, видео се чадор са полицијским комисаром и његовим људима.

Изван свега стојећи, они су мирно посматрали из далека, и својим положајем као да су говорили да желе да нико не спази ни да су ту, али да ће се одмах показати чим би затребало. У чадорима по шуми службаху каву и наргиле.

о гробовима по шуми људи беху извадили јестива од куће донесена, и ту дељаху један с другим по парче хлеба и по који хладан залог. Даље редом свуд по крајевима пржила се и пекла риба, ћевапчићи и друго јестиво по овамошњем начину. Други су продавали симите, ћевреке, буреке, баклаве, мекике и друге брашненице, масне или посне, и сад још познате и код нас, којих је овамо на све стране пуно, а које у нас почињу ишчезавати. Уз њих су стојали људи с воћем, с послastiцама, са сладоледом, са шербетом и са свакојаким воћним семењем, као што су бадеми, лешњици, леблебије, фистик итд., које се овамо много продаје и једе. Ашчиница је било свакојаких за сваку врсту муштерије. Негде су под ведрим небом са отвореним, два три метра дугачким узаним сандучетом, у коме се на жару прже и готове јела; негде је позади те кујне трпезарија под чадором са постављеним столом, белим чаршавом, столицама и тањирима. Укус кићења, који је овамо много више развијен или у обичају, него у нас, све је то окитио лаворовим листом, свакојаким цвећем, и огледалом на средини. И

ту ћете гдегде видети понекога официра или ефендију, где се слади мухалебијом, баклавом и другим јелима, за која смо ми већ укус изгубили. Сва разлика овдашње саборске кухиње од наше није ни у чем другом него у обичајима, који су овде у многостранији, али у основи од наших различити нису, јер наши обичаји нису ништа друго него сужен и простији избор, учињен из овдашњег обиља и пространства. Али једно што је падало у очи, и што би наше људе зачудило, било је то, што нигде није било на продају никаквог шпиритног пића, ни вина, ни ракије, ни пива, нити ичега другог. Је ли то тако по обичајима од старине, или је, може бити, по утицају турске власти, нисам могао разабрати. Али опет зато свет је био тако весео и раздраган, како се само могло замислити на лепоме пролетњем и сунчаном дану, који је на сваком лицу изазивао осмех.

По равници где су биле обртаљке, љуљашке, справе за мерење, итд. чула се свирка и скупљала се гомила око кола. Пођосмо тамо и ми, да видимо игру. Играли су или уза саму зурлу, или уз зурлу и гоч, у који се по такту и с извесном вештином ударало у правилним интервалама. На неколико се места уз ту свирку играло. Играчи су били мештани из околине и с азијске стране, од нижега реда људи. Било их је врло

лепо одевених. Чакшире пократке и пошироке, искићене везом мање или више; ћурче или гуњче, ократко као јелек али с рукавима, а испод њега џемадан, све с везом, нарочито по мишицама на рукавима; тараболос леп и велики, опасан широко и овлаш, тако да све мислите одрешиће им се или спасти, а он је само тако вешто у драперије намештен. На глави им је капа такође била опасана малим шалићем. Свирка за игру имала је исти карактер који је и у нас познат. Играли су, ухвативши се за појасе, за руке, испод мишица или за рамена, у разним скоковима и покретима, игру нашега кола, само ми се чини с већим богатством покрета и с већом грациозношћу у покретању него што се у нас може видети. У игри се пуштају или хватају, играју који секунад на само, плескају се рукама, па се опет хватају у коло и продужују покрете. На једном месту нађосмо два пара који су играли народну игру, у неку руку налик на лансије или велики мазур, са великом гинкешћу и многостручношћу у покретима. Мало даље видесмо варошко грчко коло, где играху људи одевени у европско рухо, а пред њима с марамом у руци коловођа, који се сав топио извијајући покрете. То варошко коло потпуно је исто што су код нас извесне старије игре, као Неда гривну и т. д. или као Кокона Мариола и т. д.

Са панађура се упутимо на ниже у ограђено гробље испод цркве. Ту су се продавале на таблама послатице и млечна јела. И ту је било света, који се забављао и шетао. Ту на зеленој ливадици, где гробови бејаху поретки, угледасмо наше Македонце где играју у њиховом белом сукненом руху са црним гајтанима. Било их је повећа гомила. Приђемо тамо, и видимо свирача где седи и уз ћемане свира, а испред њега се по зеленој трави вијаше коло као Нишевљанка, у лакој и сложном такту, живо као ветар. Ваља знати да Македонци играју све у чарапама. Кад ту игру изиграше, онда пред коловођу, финијега и лепше одевена момка, стаде постарији човек, сиромашки одевен, и отпоче тежу игру, праву македонску, са клечањем, обртањем и већим богатством облика. Гледали смо је с великим задовољством. Не треба ни белажити да су сви говорили својим македонским дијалектом, а гдекоји продавац воде примичући се тој гомили, викао је: вода, вода. Кад запитасмо одакле су, рекоше нам да су сви из околине Битоља и да раде баштованске и друге послове по цариградским баштама. Мало даље од ове групе налазила се друга група, код које су се чуле гајде, и која је била одевена у варошком чошном оделу, у чакширама, ћурчетима итд. Кад смо пришли к њима, они су се одма-

рали, и ми их запитасмо одакле су. Они рекоше да су из Битољског, а на даља питања одговорише да су у оној првој групи у сукненом оделу са црним гајтанима Битољци „аргатчије“, то јест радници најамници, или надничари, а они да су газде и баштовани. Отуд чоха у оделу и одвојена група за игру и забаву. Кад замолисмо да нам покажу своју игру, гајдаш засвира, и издвојише се двојица, те напрема се као пар, почеше играти тешку и уморну али пуну финих покрета македонску народну игру, која је прилично дуго трајала. И они су играли у чарапама. Захвадисмо им и опростисмо се с њима, и пођемо натраг, јер се и свет беше већ почео разилазити.

Спрам сунца које је падало к западу, а из долине цркве Балуклије, још једном погледасмо на сцену пред собом. На врху благе узбрдице, на три четири стотине метара испред нас, дизали су се зидови и куле цариградске а испред њих су се у тамном зеленилу, а у облику наших јаблана, издизали кипариси измеђ гробова покрај зидова. Још је брујала хука сабора са његовом различношћу одеда, расе и језика и са његовим једноставним типом. Ми смо улазили унутра у зидине, а по глави нам је брујала гомила мисли о разним питањима и предметима који су везани за овај град, казу-

јући нам да смо данас у живој и мртвој архиви прочитали неколико страна из историје балканских земаља. Али је тешко казати ону поуку и задовољство које смо нашли у живим утисцима неколико страна те мртве и живе књиге, која нас је три четири сата обузимала својим величанствено речитим нацртима.

Писано априла 1887 у Пери

Б Р У С А

ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ МАЛЕ АЗИЈЕ

МАЈА И ЈУНА 1891

(Први пут штампано у «Летопису Матице Српске», књ. 173, стр. 1—37.)

Ко живи мало дуже у Цариграду, па поле-
мари за околину и изгледе, брзо ће свићи да
разликује планинске венце с оне стране мора у
Малој Азији, од Цариграда у јужном правцу,
пут Никеје и Брусе. Чим се погледа откуд год
на плаво огледало Мраморнога Мора, а оно од
свукуд очи привлачи, умотриће се, у поменутом
правцу, планински венци, и међу њима високи
врхови Олимпа (Витинијског), покривени снегом
често до у половину лета, у томе већ више јуж-
ном климату. Венац тога Олимпа, који се тур-
ски зове Кешиш-даг (т. ј. Калуђерска Гора)
пење се на 2350 метара изнад мора, што у при-
морју, у ком се та гора уздиже, много горастас-
није изгледа него ли гдегод у унутрашњости.
Кад се све те планинске масе гледају из цари-
градске околине, тешко је оком, и без карте,
разликовати да пред собом имате нѐ један него
два венца. А у ствари су два, или управо, према
Олимпу гледајући, три венца. Јер одмах јужно
од Принкиповских Острва (у околини Царигра-
да, где је најлепши део цариградских летњи-
коваца) пружа се један венац међу Никејским

и Сабанца-Језером, Мраморним Морем и Никомидијским Заливом. Венац се тај уздиже из самих морских таласа, и позади њега је удолица, у којој су Никеја и Никејско Језеро. Највећи висови тога венца узлазе до 1120 метара изнад мора, што је висина врло знатна, у непосредној близини морској. На југозападној страни Никејскога Језера почиње други венац, ту највиши, који се после састаје с морем у облику мањих висова, и прати најјужнију обалу Мраморнога Мора, пошто је онај први венац код Боз-Буруна морем опкољен и пресечен. На месту где је тај венац највиши, на средини линије Никејско Језеро-Бруса, допире он до висине 1296 метара. То је јужна ограда Никејскога Језера, и други ступањ с те стране мора к високоме Олимпу. Гора се та зове Катирли-Даг. Истом пошто се и она, или пошто се од Мора Мраморнога њене западније и ниже косе прећу, пред вама се, у правцу к југу, шире вилинска поља која вас растављају од Олимпа и од Брусе. Поља су та, у свако доба године, пуна лепоте, са својим селима, ливадама, њивама, усевима, воћњацима и бистрим планинским потоцима. Ко их види, долазећи из приморских прљуша, жељних воде, опрљених сунцем и ветровима морским, мора гракнути пред овим обиљем другојачије зоне, пред овом друге врсте плодношћу, којој као да горостасни Олимп, са својим снежним врхови-

ма, поносито председава. Али се све то тако лепо разликује, пошто је човек сам онамо био, и кад по том на карти на ново гледа, опомињући се по знацима картиним, свега што је у природи гледао. Са висова или погледитих места из околине цариградске ви видите пред вама плаво море (ако је време лепо), а с оне стране, пут југа, висове у дугачкоме плавоме низу, и они као да вас к себи маме, као да вас зову на дуге и прекрасне приче, на бистре своје воде, на меке ливаде, на мирисаве ветриће и на дебелу планински хлад, за којим се, богме, из цариградских зидина често жељкује више него и за чим.

Чим сам се упознао с околином цариградском, та су ми места свагда очи привлачила. Ко год воли да размишља о прошлости балканских народа, која је тако чудновата и тако променљива, па се устави на садашњости, не може да не саставља Цариград с Брусом. Та се два места везују као Петроград и Москва, као Београд и Крагујевац. И судбина нашега народа укрштала се и укршта се сваки час са судбином овога чаробнога Истока. Из Цариграда ви гледате у истом јужном правцу пут Никеје и пут Брусе. Савијте очи мало источније, и пред вама је правац Никеје; савијте их мало западније, и пред вама је правац Брусе. Спомени на Никеју бацају вас нарочито у почетак XIII века,

кад су крсташи истерали Грке из Цариграда, и у тој славној престоници Источнога Римског Царства основали Латинско Царство (1204 до 1261). Прави дотадашњи законити господар, цар римски (ромејски), склони се у Малу Азију, у Никеју, а за њим оде и глава православља, патријарах Васељенске Цркве. Балканско Полуострво оста само себи више него икада до тад. Крсташи Латини још су се и борили заузимајући јужно балканско приморје, али за северни и средњи део полуострва нико се не стараше. Дотадашње мутне прилике беху већ даље повода да се оснују почетци српске и бугарске државе. Као год што се у ново доба народне хришћанске државе почеше на Балканском Полуострву приметити онда кад руско и аустријско оружје беше потисло некадашњу силу турску, тако су и народне државе средњег века озбиљно се приметиле и у познатоме правцу напредовати почеле, кад нареди за време крсташких ратова, а нарочито узео Цариград 1204, начинише отворено поље свима новим плановима. Али у то време неувиђавни синови Немањини, Стефан, потоњи првоу венчани краљ, и Вукан, цехаху земљу међу собом, и место да заједничким силама шире општу отаџбину, ратоваху међу собом. То је учинило да свети Сава, с моштима Немањиним, остави испосничку ћелију светогорску, да се собом прихвати исправљања и надзиравања уну-

трашње политике у Србији, и да тако спреми прави наставак великога дела Немањина, које већ до половине беше запуштено, усред тако повољних прилика. Али у мудрој глави светог Сава, овога мезимца својих родитеља, а првога моралног творца садашњег српства, беше јасно синула слика тадашњег политичког положаја на Балканском Полуострву, по српску мисао веома повољног. Св. Сава пође у Србију да положај приготови, да Србију у унутрашњости учврсти, сједини, стегне и рашпри. И да би могао да у тим повољним околностима оснује краљевину, те да тиме своју породицу издигне поврх свију осталих, те тако да осигура како јединство државно тако и стално наслеђе на престолу, св. Сава пође у Никеју, на тамошњи цариградски двор, да Србији изради автокефалну архиепископију. Јер се тек од тако утврђене домаће независне цркве и самосталне духовне организације пошло к оснивању краљевине, оне исте, коју смо и ми у ново доба обновити могли. Обузет свима тим догађајима, по српски род тако знатним и последица пуним, ја сам често погледао на никејску страну и помишљао како је ту, за оним горама, дубока мудрост највећег српскога просветитеља, положила основе српској цркви, организацији садашње српске просвете и образованости, свеколиком типу српства садашњег. И преносио сам се у старе ве-

кове, замишљао оновремене бродове и тражио да ухватим слику св. Саве и српске свите његове, како преко онога мора броде тамо к ономе заливу међу горама, пут Никеје. Ко зна куд је прах њихов, али су им труди уродили плодом, мисли су њихове живе; оне су и данас моћни и неразорни темељ животу и трудима читавога једног народа!

А мало даље западно, онај прекрасни положај под витинијским Олимпом, буди нам у души са свим другојачији рој мисли, много више меланхоличан. Док се на основама св. Саве ди-зада православна српска краљевина, којој се развитак беше упутио к југоисточним приморским странама, онога су Олимпа снежни врхови привлачили другу једну, супротну и са свим различиту силу. Још даље у Малој Азији, на њеним горским висијама, борављаху снажна турска племена, која су с висова планинских, са својих коња и искрај својих стада погледала жудно пут вечитога града Балканскога Полуострва, пут Цариграда. У смелим главама словенских политичара IX—XIV века често би се такође заблистала мисао о заузећу овога државног средишта. Нагони истините силе у њиховим душама назирали су и кроз маглу оних времена вечити закон историје, да се на Балканском Полуострву нико нити осећаше прави господар, нити могаše потпуну сигурност себи зајамчити —

докле је год Цариград у нечијим другим рукама. Вечитим раздором раслабљена грчка управа давала је и сувише често оправданог повода к оваквим мислима. Али је само на мислима или на недозрелим покушајима и остајало. И Словени балкански бејаху уз византијску цивилизацију посисали отров претеране самољубивости, раздора и несклада, који су и онако у крви имали. Тога ради никада се већ не могаše успети у мислима против грчкога господства у Цариграду. Међу тим турска племена из Мале Азије, која су, по својој крви, увек веровала у једнога Бога на небу и у једнога господара на земљи, дођоше на исту мисао, погледајући на Цариград са супротне стране. Неодољива је била организација њихова, куд би се год подигли. Као стадо за овном, ова племена и данас иду за оним којим се деси старешина. И кад је једанпут њима дошло у главу да се упуте к Цариграду и к Балканском Полуострву, могла им се победа већ као несумњива рачунати. И турска племена с Османом и Орканом, сурим орловима расе њихове, на челу, избише са позадних висија Мале Азије прво к Олимпу и ка Бруси, ка приморској Витинији, да одатле, са свом збиљом, положе питање о господству над Источним Римским Царством и над његовом столицом. С тих висова они сагледаше први пут Романију¹ и беле

¹ Романијом се, кроз сав средњи век, звала у народном говору Тракија и јужна Македонија, најсталији де-

куле цариградске. С тих поља украј мора турска племена удахнуше први пут благи ветрић који је испреко мора, с Балкана и из Романије, подухи-вао. И одатле се стегови турски отискоше и к Дренопољу и к Пловдину, и к Нишу и к Приштини на Косову — да се, најпоследње, заблистају на Цариграду. Бруса, та права столица мало-азијске Витиније, то је прва столица Турскога Царства. Одатле се, испод горостасног Олимпа, развило оно господство турско, с којим смо се ми толико борили, и с којим ћемо још имати да се боримо.

И једнога дана ми остависмо европску тврду земљу, да преко мора потражимо утиске на тој другој, мало-азијској страни. Навезосмо се из Цариграда, да на другој страни потражимо даљу околину Никеје, Брусу и величанствени витинијски Олимп с његовим неисцрпним горским красотама.

* * *

Из Цариграда у Брусу путује се морем у правцу јужном, мало нагнутом к западу, до предгорја Боз-Буруна. Та линија, као и све остале у унутрашњости Мраморнога Мора, у рукама је турскога друштва *Махсусе*, и никојем од страних друштава није допуштено да се с њим надмеће. С тога је саобраћај међу Цариградом и Брусом у врло жалосном стању, и тек ако се сад нешто дови Византијског — Источног Римског — Царства у Европи. Исто име Романија живи још и данас у по турски обрнутом облику Румелија (управо *Рум-или* т. ј. римска земља).

опоравио отварањем железнице од обале до Бресе. Брод на који се навезосмо, беше пун путника, ама-ла, калкција, људи што путнике испраћају, трговаца што ситне потребе или новине (свакојаке) продају, и од свега тога дизаше се неописан жагор и вика, којом се нарочито Исток одликује. Барке које довозаху путнике и сав тај остали свет, не одмицаху се, и љуљаху се на мору око брода, а горе на броду једва се могасмо размимоти једни мимо друге. По многим слугама и заптијама познадосмо да и нека официјална личност с нама полази, и брзо разабрасмо да то није нико други него главом валија брусански Махмуд Целаледин-паша. Њега ради се брод и не крену на време, и кад он јави да тога дана неће поћи, прво почеше празнити брод људи од његове свите, који се већ беху сместили, очекујући га, и по том и брод поче не свирати, него управо крупним гласом рикати за полазак, те ми гледасмо како се разилази онај силни свет, и мало по мало брод оста са самим путницима, који не бејашу сувише многобројни; вика ишчезаваше, а и море се око лађе рашчисти и још журно стизаше по који закаснили путник. Уз страховит звекет ланаца и котва се подиже и заузео своје место на врху лађе. Морнари се мотаху по лађи на све стране, и капетан сипаше своје наредбе оштрим и заповедничким турским језиком, у ком се још могаше разликовати по која енглеска морнарска реч. На послетку и обртаљка заклепета, узмућена морска вода, уга-

сито зелена и готово црна покрај црнога брода, побеле и запени се од окретања обртаљке, и ми се почесмо лагано мицати. Беновеска кула од старога града Галате, зидана 1348, коју су наши Далматинци поклонили Марку Краљевићу, те је зову Марковом Кулом, мунарета и лепи горостасни свод Свете Софије и Султан-Ахметове Џамије почеше се одмицати. Морски таласи пљускаху око брода све силније, што се већма брод на ширину отпискиваше, и још мало, па се ми љушкамо на дебелим таласима Мраморнога Мора, и пред нама се, обасјана сунцем, сијаше величанствена, као сном задахнута, тек из даљине дивна и потпуно лепа панорама Цариграда и околине му. Пред очима вам се у једно стапаху Европа и Азија. Стамбол (цариградска *cité*), Пера и Галата, за византијског времена само католичка, а данас у опште хришћанска подграђа, Скутари (стари Хрисопол — Златни Град), Кади-Кеј (стари Халкидон, толико знан у црквеној историји), кићена села мало-азијске обале, па Острва (четири главна: Проти, Антигона, Халка и Принкипо) стајаху пред нама као прекрасни венац човечанскога и природног творења. Чудновато изгледа све ово с мора, кад вас брод у покрету сваким часом све у већу даљину одмиче. Ја написах мало час како се панорама Цариграда из те даљине чини као сном задахнута. И доиста с морских таласа који срдито шуште око љуске на којој сте ви, ви гледате у мору светлости

море кућа, зграда, станова, где вам је прекрило читав хоризонт. Али сва та маса станова, кровова, тргова, скела итд., по којој ви знате како се мота читав милион душа, стоји пред вама као чинима опчињена, у чаробној мирноћи; постаје све мања, све ситнија, ишчезава!

После извесног времена — а простор међу Цариградом и Брусом претура се обично за 4¹/₂ до 5 сати још се једва види европска обала, од Цариграда нема већ никаквога знака, и пред вама се почињу све јасније распознавати поједини делови оних плавих гора, које сте, из дајека, отуда с оне друге обале, са жудњом гледали. Стене, шуме, заравањци, ливаде, шумарци, њиве, виногради и сеоца распознају се све више. Брод иде право као стрела к рту Боз-Буруну, и по гдекоја долина, окићена зеленом ливадам, која вам показује воду и поточић, јер без тога у овим крајевима ливаде и нема, мами вас често из мора својим пријатним зеленилом. Најпосле брод обиђе и последњу сметњу хоризонта јужнога, и сцена се савршено мења, као кад се у позоришту завесе измењују. Ми смо са свим обишли широки и високи планински рт међу Инџир-Лиманом и Никомидијским Заливом, и долазимо у Инџир-Лиман, широк, леп, горама од свукуд опкољен залив, који је отворен само с источне му стране, откуд се у њ Никејско Језеро излива. Као што је Никејско Језеро, тако је и

овај по лепоти прекрасан Инџир-Лиман (т. ј. Смокови Залив) међу првим и другим венцем планинским, од Цариграда к Бруси гледајући. Св. Сава је, долазећи из Србије, у време Латинскога Царства у Цариграду, сигурно кроз овај залив путовао у Никеју. Од ушћа отоке Никејскога Језера у залив само је неколико сати до језера, а Никеја, данас *Ис-ник*, налази се на источној страни језера¹. На ушћу поменуте отоке Никејскога Језера, која је на источној страни Инџир-Лимана, сада је *Гемлик*, који се пређе звао *Кио*, приморска варошица, у којој има и столица грчкога православнога владике. Али кад се остави непосредна околина залива, који нам је при промени сценарије пажњу привукао, па кад се погледа правце к југу преко висова који ту страну залива затворају, човек застане од чуда и дивоте. Висови витинијскога Олимпа дижу се пред вама у правој горостасној величанствености. Ви с мора гледате масу планинску, удаљену само 30—40 километара, угаситијега плаветнила, којој се врхови беле под још нерастопљеним снегом. Чим сте зашли за Боз-Бурун, нестало је и најслабијега поветарца са севера, јер вас од те стране дебеда планинска маса заклања. Подне је у тај мах већ прева-

¹ *Ис-мит* и *Ис-ник* речи су сложене од грчкога предлога *ис*, који значи *у*, и главних слогова старих имена *Никомидија* и *Никеја*.

лило, и вас на морскоме броду прљи вредо летње сунце. И онај бели снег на висовима још је дивнији, јер још лепше даје видети и познати ненадмашну дубљину закона природних а јадно ништавило слабости и ситноће људске, која се ипак упиње да све по својој славољубивости мери!

* * *

Од Боз-Буруна брод пресеца Инџир-Лиман правцем југоисточним, и упућује се правце к малој варошици Мудањи. Брод пристаје уз један зидан насип, подалеко пружен у море. И опет наста врева и вика оних који долазе и оних што су их дочекали. Све то пролази кроз царинска врата, на којима се прегледају и ствари и пасоши, као да лађа није пошла пре неколико сати из Цариграда. Турска је сачувала још читаву гомилу средњевековних установа из просте конзервативне љубави к ономе што је уобичајено, ако не из немара. Пошто се и то претури, све на припеци јужнога сунца, настаје старање како да се претури још 30—40 километара, што Брусу од морске обале растављају. Ту вас већ чека читава гомила свакојакних кола и каруца с добрим коњима. Кочијаши нису као у Пери одевени *à la française*, с фесом на глави и у затвореном капуту, као што се данас облаче образованији Турци. Овамо, на азијској обали, тако се још носе чиновници, бегови (т. ј. племићи или господичићи) и богатији грађани, а остали свет још носи

старинске чалме и џемадане, и (на путу) силаје, и ократке чакшире, боје различите, онако како су и у Босни и по Србији и по свима нашим крајевима Турци носили. Кад погледах кочијаше брусанске, опоменух се да су исто тако били одевени и они кочијаша из Скопља, који су мене и моју породицу у јесен 1886 из Врање у Скопље возили. Данас су, мислим, већ и ове сцене ишчезле, пошто се из Мудање у Брусу не иде више на колима него на железници.

И ако између ове мало-азијске обале и Цариграда нема више него четири и по до пет сати даљине на морскоме пароброду, промена је природне сценарије много већа него што би се могло мислити. Ма да је положај Цариграда знатно к југу истакнут, опет је тај крај јако изложен северним ветровима, и ма да су зиме редовно благе, вегетација по околини Босфора још нема чисто јужног типа. По тој околини, нарочито по баштама, има доста биља које је преко целе зиме зелено, али маслина се већ ниједна не да видети. У околини Цариграда маслина има само на Принкиповим Острвима и по гдекоја на источној мало-азијској обали Мраморнога Мора. Међу тим кад се изађе у Мудању, пут к Брусу иде скоро читав сат уз брдо кроз винограде и непрегледне маслинове вртове. Обичај је у овом крају садити маслине по виноградима чешће него у нас брескве. Осем маслине, опажају се

свуда многи садови дудова дрвета, што одмах опомиње да се на овом крају гаји свилена буба и израђује свила. Али је сва та дугачка к мору окренута низбрдица Кургунџук-Дага, који се одмах од Мудање до на 300 метара уздиже, суха, каменита, права приморска прљуша. Најлепши су у том поступном пењању погледи назад, на Инџир-Лиман, и на исток, пут Никејскога Језера и гора које залив с оне стране опкољавају. Одатле управо, само у новим облицима, видите оно исто што сте угледали чим сте од Боз-Буруна к Мудањи упутили се. Једино је Олимп заклоњен брегом, уз који се баш пењете. По томе се може помислити, колика се величанствена промена сценарије показује, кад се пењање на тај први венац изврши, и кад се пред вашим очима управо заблиста и величанствена и китњаста панорама долине Нилуферске, урађене и засађене да не може лепше бити, заграђене на југу висовима горостаснога Олимпа. Поље око Нилуфера, дно старог језера, које се шири међу Олимпом и приморским венцем, широко је на 10—15 километара, и на јужној му се страни Олимп веома нагло у вис уздиже. Лепота те слике, најлепша пјетомина и планинска дивљина једна уз другу, у најкраснијем контрасту, ни с чим се упоредити не може. Гледајући све то с виса на којем сте, према себи или под собом, ви видите по дну Олимпа Брусу

у гомили још неразговорних зграда, уз брег припетих Сва та слика природна много више личи на природу унутрашњих делова Балканског Полуострва, него ли на приморску страну тога истог брега и на Цариград. По ливадама и по њивама око себе видите остатке некадашњих храстових шума, по том воће орахово и остало из наших крајева. Онај јужни тип, који смо описивали мало час у поласку од Мудаће, већ је зблажен, и ако се по виноградима око Брусе види мноштво смокава, које као шибље свуда расту, и још по гдекоја маслина.

* * *

Бруса и њена подграђа пружена су у дужину кривудаваом линијом по дну Олимпових застранака. И куће и улице пењу се као терасе једна врх друге до извесне висине, тако да се последње озго хватају за камениту гору, а крајње се оздо машају питомог поља брусанског. Ма да је тако близу мора, и ма да му се воде тако рећи непосредно у море изливају, јер се поље западном страном Кургундук-Дага у долини Михалича с морем састаје, Олимп се диже на 2350 метара изнад површине морске. По томе се он мери с највећим висовима наших земаља, са Шар-планином, Миџором и Копаоником. И пошто се узме на ум да ниједан од наших висова није у непосредној близини морској, може се тек замислити колико се оку горостасна указује та лепа, питомном као венцем украшена планина.

Стари и у историји толико знаменити град брусански, од кога сад имају само порушени остаци, почиње од средине на најузвишенијем згравању, који изгледа као пространа округласта тераса, а свршава се на западној страни. И данас је Бруса после Смирне најзнатнија варош у предњој Малој Азији. Три су ствари које су јој на далеко разнеле глас: историјска улога у образовању Турскога Царства, вруће минералне воде у самој близини вароши, и виногради и свиларство. Бруса је непрестано у живој вези с Цариградом; у њу су и у њен крај продрле све новости уведене у Турској од почетка овога века — па при свем том, у њој опет одсудно превлађује источни тип, и варош је пуна старијих успомена. Уз грађевине по савременом цариградском облику још има много старинскога, а чим се уђе, опажа се да је на овој страни у надмоћности турски национални елемент. Улице, свуда по староме начину тесне, на многим су местима наткриљене чардаклијама винове лозе или друге какве лозасте биљке. Трговина је, боље него игде на другом месту, сачувала свој стари распоред. Све су трговачке продавнице усредсређене на једном месту, у доњем делу вароши, у пространом тргу (пазару), у ком су дућани смештени у покривеним улицама. Иначе се по вароши могу видети само радионице занатлијске, бакалнице и продавнице воћа, зелени,

хлеба, млека и осталих потреба за јело. Пошто су у Бруси често јаки земљотреси, и пошто је на истоку од старина обичај да се куће граде од дрвета, а од камена само градови, богомоље или споменици, старих грађевина није ни тражити, и осем џамија, о којима ћемо нарочито говорити, и града, доиста их и нема. У данашње време мисли се — јер у Турака поуздане статистике нема — да варош броји 60500 становника. У тај број улази: 35000 мусломана, 12000 Грка, 11500 Јермена и 2000 Јевреја. То су у главном карактеристичне црте вароши према народности; али је опет зато главни језик одсудно турски. И међу Јерменима у Бруси има их доста који су сачували и хришћанску веру и с њом заједно свест о својој јерменској народности, али су заборавили — свој јерменски језик. Исто тако, што је много чудније, има у Малој Азији Грка, који су исто тако сачували веру и с њом свест о народности, а изгубили су језик. И њима се о православној вери поуке дају на турском језику. Родољубиви Грци у Цариграду издају за ову своју браћу нарочит лист, штампан грчким словима а турским језиком. Видео сам молитвеника, штампаних грчким језиком а латинским словима за Грке католике, којих и у Цариграду и по острвима још прилично има. Исто тако има листова, који се штампају јерменским словима, а турским језиком. Али сам

баш путујући у Брусу и боравећи у Бруси опазио да се свест о народности међу Јерменима живо буди, и да нарочито образованије женскиње наваљује да се на ново учи заборављени народни језик. То су старе последице бурнога подизања државе и освајања турскога из XIV века, према којима се већ почиње на свакој тачки помањати и делање новијих просвећенијих и мање искључивих мисли.

Чудновато је како покрај толиких преображаја у Турској, нарочито по околини Цариграда, да Бруса, варош толико знаменита и по броју становништва и по трговини и радиности, није везана железницом с приморјем. Шта је простор од 25—30 километара и прелаз преко једне једине планинске греде? Али и то као и све на овоме свету има своју историју. Железница је, у истину, саграђена од мора до саме Брусе још око 1870. Покрај пута којим се и ми војасмо, ми смо час по имали да путујемо покрај железничкога насипа или прокопа и да гледамо и железничке шине и прагове и насип међу травом и коровом који је већ завладао. Призор, који се ретко где да видети! Зна се и да је та железница начињена о трошку турске владе, и путник се Европљанин с чудом пита како је могло бити да се остави да зарасте железница тако готова за експлоатацију. Кад се о томе почне распитивати, брзо се сазна да су за ту

железницу били спрењени и вагони и локомотиве, и да се само чекало да се возња отвори. Али како је у исти мах грађена и железница Хајдар-паша-Исмит (с малоазијске обале спроћу Цариграда), па је ондашњи велики везир Етем-паша хтео да на тој железници што пре возњу отвори, он нареди да се сав matériel roulant пренесе из Мудање у Хајдар-пашу и да се ту употреби. Како је то тада учињено, брусанска је железница остала неотворена, и напуштена је да трули све до данас. Друга версија каже да су послови на томе железном путу били тако рђаво израђени, да се возња није ни могла отворити, и да у некој шупи код Мудање и сад рђају машине и вагони спрењени онда за експлоатацију. Али су обе те версије пуштене у свет да законе истину. Железнице су у то време биле нова ствар у Турској, и правоверним старовољама турским није било право да се Бруса, хранилиште толиких светих успомена, тако ширимице отвори „ђаурима“ и „френкима“. Мудри турски државници знали су добро шта то вреди, али су оставили времену да оно предрасуде искорени, и прионили су да отворе железнице око Цариграда, да се онде свет најпре на њих навикне и њихове користи позна. Данас су у извршењу велике градње железничке у Малој Азији. Ангора је већ везана са Цариградом, и у току многобројних планова о мало-азијској

железничкој вези, већ је извршена и обнова пута међу приморјем и Брусом, те се простор који смо ми прелазили колима, већ прелази вагонима. Тако је без сумње лакше, угодније и брже — али ја никад нећу жалити што сам, због тих неприлика са првом железницом, добио прилику да на колима, с погледом на све стране отвореним, пређем пут од мора до Бресе.

* * *

У прошлости спомени Бресе почињу од римског освојења ових крајева. Место, по себи тако знатно и тако уочљиво, римска је управа одмах опазила. Кад су на крају I века Римљани заузели Витинију, римски цар Трајан постави године 103 за губернатора у Бруси Плинија Млађег, који се одмах живо стане бринути о благостању и о уређењу овога краја. У то време је подигнуто и једно од купатила брусанских. Познато је писмо Плинијево о хришћанима, којих је у оно време било већ доста у Витинији. Оно о хришћанима повољно говори. У осталом Витинија се по својим хришћанима помиње и у Светом Писму, у посланицама апостолским.

Најзнатније је за Брусу оно време, кад су се око ње почеле борбе међу Турцима и Византијским Царством, кад се управо ту, на пољима Мале Азије око Олиптовог планинског чвора, почело питање о хришћанској и о мусломанској влади над Цариградом. Царство Турака

Османоваца, започето XIII века, треће је му-
сломанско царство у Малој Азији. Установивши
своје средиште на овим северозападним стра-
нама Мале Азије, Турци Османовци у брзо по-
чеше борбу око Витиније¹ и око њене престо-
нице Брусе. Византинци су бранили тај крај како
су могли, међу осталим и најамничким и савез-
ним војскама. Овуда, по истим овим пољима,
војевали су око 1314 године и војници из Ср-
бије под војводом Новаком Гребостреком, по
заповестима краља Милутина.² Ту се први пут
српско оружје у боју укрстило с Турцима Ос-
мановцима. Али та помоћ није била довољна да
брани и од оних напада који су наглазили, пошто
су се у своју домовину вратиле помоћне српске
чете. Године 1326 Турци Османовци на послетку
освоје Брусу, и у њој одмах сместе столицу
свога царства. Ни познији премештај престо-

¹ Под Витинијом се разумеваала северна приморска
страна Мале Азије наспрам Цариграда и Босфора, од реке
Сакарије до иза Аполонијског Језера. Главна су места
Витиније: Бруса, Никомидија (сад Исмит) и Никеја (сад
Исник).

² Наши досадашњи историци варали су се што наши
стари извори бележе да је Новак Гребострек водио своју
војску на Персијанце, на су узимали Персијанце у данаш-
њем значењу. Међу тим, ко је год мало читао византиј-
ске писце у оригиналима, знаће да се Персијанцима зову
у то доба само Турци. Према томе је и у српским списима
тој речи придавано то византијско значење.

нице у Дренопоље није умалпо значај Брусе, и
тек по освојењу Цариграда, Бруса је уступила
Цариграду своје дотадашње прво место међу
турским градовима, не губећи ни по тад свој ис-
торијски значај. „За Османовца Турчина, пише
један писац, Бруса је свето место, колевка цар-
ства и гробница најзнатнијих људи турских. У
поткриљу Олимпа бораве вечни сан, осем више
султана, на пет стотина везира, светаца, ми-
стика, законодаваца, музичара и песника, чуве-
них или знањем или побожношћу њиховом. У
старом овом граду налазе се многобројна здања,
побожне и милосрдне установе, као што су ца-
мије, школе, ханови, имарети, бање. Мноштво
побожних прича везано је за ове зидине, већ
маховином обрасле. Та предања обавијају још
нежном завесом појезије места која су већ од
природе окићена свачим што се може замислити
пријатно и живописно. Величанствени висови и
шумовите доље Олимпа везују се час по за по
коју историјску личност. Иза хришћанских му-
ченика и испосника населише се овуд турски
свещи, дервиши, песници и философи, са својим
ћелијама и текијама. Олимпи се и данас турски
не зове друкчије него Кешиш-даг, т. ј. Калу-
ђерска Гора. То се време помиње још у многим
причама. Тако се казује о некоме Абдал-Му-
рату, којег је Османов син Оркан позвао да
дође у војску што је опсађивала Брусу. Турски

летописци бележе причање, по коме је тај свети-тељ носио дрвену сабљу, за чудо велику. Прича се, како је том сабљом премлатио нека-кве змије, које су народу зла чиниле. Ђелија и гроб Абдал-Мурата и сад се види на једном брегу више Брусе. Прича се још о неком врло чувеном дервишу из Цариграда, који усред ве-лике вароши није могао својим мислима дати полета како је желео, него је свако вече одле-тао из Цариграда у ову турску свету гору, да се прибере, те да би могао размишљати. Али је опет свака прва јутарња молитва затицала га у његовој текији у Цариграду. Још се прича о Геикли-баби (оцу на јелену), која је из своје престонице слазио јашући на припитомљеном јелену и носећи мач, у коме је било 150 ока. Геикли-баба је био родом Персијанац, и у време Османово био је јако чувен као светац. Није дизао главе из тајанствених размишљања, у ко-јима је проводио време сам самцит, усред гора, међу јеленима и међу дивљим животињама. Кад су Турци узели Брусу, султан пошље свецу молбу, да једанпут остави своју самоћу. И он се доиста појави на јелену, носећи на рамену велику грану јаворову, коју усади у авлији двор-ској као знак будућег напретка Царства Осман-скога¹.

¹ Brousse, Album historique Par M. W. Constantinople.

Ми мало пре спомену смо Плинијево писмо о хришћанима и помен Витиније у Светом Пи-сму. Кад се после почеше установљавати мана-стири, Олимп је постао хришћанима пређе него Турцима света гора за онај крај. И ми Словени имамо из IX века, времена оснивања словенске књижевности, најлепше спомене везане за овај Олимп, спомене сачуване у легендама о Ђи-рилу и Методију. У легенди о св. Методију спо-миње се како је он био постављен за држав-нога старешину некој кнежини словенској на Балканском Полуострву, негде Солуну на запад. Ту је св. Методије утврдио се и у језику и у обичајима словенским, које је још из Солуна, роднога места свога, познавао. Пошто је св. Методије оставио ту кнежину и власт светску и државну, легенда приповеда како се повукао у манастир, *шѣдѣ къ Олимѣ идѣже живѣтъ свѣтѣи отци*, како се покадуђерио и покорио свима нај-опширнијим правилима монашкога чина, при-онувши око књига. Овде је, дакле, монашко рухо на се обукао први апостол, просветитељ и ар-хиепископ словенских народа, први основацац књижевности словенске. Нећу се упуштати у потанко доказивање да је овај а не тесалијски Олимп место где су се догађале у легенди опи-сиване сцене из Методијева живота. Најглав-нији је доказ што је овај Олимп у околини Ца-риграда, на што нарочито упућује место из

легенде о св. Ђирилу где се описује како је Ђирило, млађи брат Методијев, који је монашки чин примио у некоме манастиру на Босфору, после мисије к Сарацинима у Малој Азији дошао на одмор к брату своме на Олимп, одакле их је, после кратког времена, цар на ново обојицу послао ка Козарима на Црно Море. Мило ми је било, гледајући она прекрасна места, сећати се да су по њима ходали и пред истим лепотама природе одушевљавали се они људи који су словенскоме умственом и духовном животу неразорне темеље поставили.

* * *

Међу свима местима које су османовски Турци држали пре Брусе, ниједнога није било ни из близа тако великога, ни тако знаменитог, као што је Бруса. Пошто је Бруса била столица Витиније, коју је, на југоисточној њеној страни, почело захватати Царство Турско, природно је, што је основалац Турскога Царства, Осман, почео мислити на Брусу, и што је Бруса с места постала престоницом ново-основаног царства, чим је Турцима у руке пала. Радња око тога почела се на скоро после акције српске војске под краљ-Милутиновим војводом Новаком Гребостреком, и освајање Брусе заузело је неких десет година војничке борбе, по томе 1316 до 1326. Осман је већ био у дубокој старости, управо

на самртничкој постељи, кад се освојење извршило. Један од синова Османових, Оркан, руководио је последњим војничким операцијама при заузећу Брусе. Кад је отац му Осман, већ на умору, чуо да је узета Бруса, завешта да се сахрани у Бруси, и Оркан пренесе тело оца својега, и сахрани га у Бруси под кубетом цркве св. Илије, најзнаменитије грађевине у Бруси. Како се варош Бруса подиже уз брдо, као уз пирамиду, у облику испупченог полукруга, на средини узбрдице, а међу доњим и горњим крајем вароши, заравањци су или терасе, с којих је поглед на предео северно од Олимпа заиста величанствен. Како с планине слазе кроз варош два потока, њихове дубоке долине деле варош на три дела: средњи, највећма напред истакнут, источни и западни. Град и гроб Османов, на староме црквишту св. Илије, налазе се на средњој тераси. С тога места преглед је вароши диван; сва се Бруса види као на длану. Данас, на пространоме дворшћу, које држи највећи део терасе, имају само гробнице или турбета, зграде обичне величине, поновљене негде око 1860, после земљотреса од 1855, који је много штете учинио, и који је са земље шчистио и последње останке манастира свет. Илије. У турбету Османову обешен је више гроба бубањ, подарен Осману у знак владала-

чке власти од његова добротвора Ала-Едина, султана иконијског, онда кад га беше признао за свога самосталног васала. Пошто се бубањ турски зове даул, тога ради се и некадашња црква св. Илије прозвала Даул-Манастир, и тим се именом њено место и данас зове. Син Османов Оркан, који је оставио исто тако значајне успомене као и отац му, сахрањен је на истом месту у засебном турбету. Та турбета основа-лаца Турскога Царства први су надгробни спо-меници у Бруси. Данас се већ не виде ни у њима старе грађевине, јер је земљотрес од 1855 ту највише штете учинио, и све је из нова зи-дано. На томе је месту и сахат-кула; ту су то-пови којима се празници и свечаности објав-љују, и мусломани из околине излазе у шетњу у лепо засађено двориште ових споменика, и одатле уживају прекрасни поглед на поља и планине, који се с ивица поменутога заравањка указују. А познато је, да су мусломани свуда велики пријатељи погледитих места и лепих при-родних положаја.

У Бруси или у њеној непосредној околини сахрањена су још четири султана, који су вла-дали после Османа и Оркана. Орканов син је Мурат I, који је извршио толика освојења на Балканском Полуострву, и који је турску вој-ску довео на Косово. Мурат је у Бруси почео да зида Улу-Џамију, највећу (улу по старом

турском и значи *велики*) и по унутрашњости најлепшу међу брусанским џамијама. Није ви-сока та џамија, и кад се дође пред њу, не може се ни слутити онај пријатни утисак који се осети кад се у њу уђе. Пространа је толико, да у њу може стати две три хиљаде душа. Кров јој је сведен у двадесет кубета с прозорима, а на средини је велико кубе, покривено стаклетом, испод којег је простран басен текуће воде. Најлепше утичу на гледаоца сразмере потпуне и величанствене, и ако просте, и светлост која озго силно струји. Кад је Мурат на Косову по-гинуо, џамија је ова остала недовршена, и до-вршио је, много касније, унук Муратов Мехмед I (1413—1421), прозван Челеби т. ј. племенити султан, због љубави к наукама и због личне племенитости. Иза Мурата остала је још једна џамија Меџиди-Шехадет. Зидање се те џамије често прекидало због Муратових ратова, и до-вршено је исте године кад ће Мурат поћи у војну против Србије, на Косово. Бележи се да је ту џамију отворио истог оног дана када ће поћи на Србе. Том приликом је — прича се — скупио старе војводе и служитеље свога оца, раздао им је на поклон земаља и прихода, и опростио се с њима с меланхоличним осећањем, напоменувши да се, може бити, неће ни вратити!

При овоме ће се многи од наших читалаца сетити да је овде негде сахрањено Муратово

тело после боја на Косову. Зато ћемо прекинути причу о архитектурним споменицима Брусе, да гроб Муратов потражимо.

Муратов гроб није у Бруси, него у првome селу западно од Брусе, које се зове Чекирге (што ће рећи *скакавац*). Оно је као и Бруса сазидано на једном заравању испод једнога од западних чотова Олимпа, припето уза страну тога чота, на нижој половини косе. Из Брусе се у Чекирге путује све косом Олимповом, пошто се Чекирге налази на истој висини, само западније. Пут иде кроз саме воћњаке и винограде с горње, гдегде пак њиве с доње стране. Од Брусе до Чекирге нема више од неколико километара, а на средини се пута налази бања *Ески-Капица* (т. ј. стара врућа бања) везана такође с именом Муратовим. У тој су бањи вруће гвожђане воде. Бележи се да ју је сазидао још Јустинијан I, и да се на дну великога басена и сад види стари грчки натпис, а да је султан Мурат исту бању још увеличао и улепшао. На истом су месту *Бујук* и *Кучук-Кукурдли* т. ј. велика и мала сумпорњача. За тим се долази у село Чекирге, које је управо сазидано као подграђе или мала варошица. На западној страни заравања на ком је то село, извори су вруће гвожђане воде, којима се лако снабдевају неколико купатила. Са тог заравања се лепо види западна страна поља и брежуљака од Олимпа

к Мраморном Мору, докле се из Брусе више отвара поглед к истоку и к висовима пут Билефика и старе Никеје. Кад се од Мудање путује к Бруси, види се Чекирге, десно од пута, и са својом напред истакнутом џамијом и турбетом изгледа веома лепо. Та џамија, коју смо и ми прву с пута гледали, не знајући шта је, и то турбе — Муратова су задужбина и гробница. Око џамије су високи стари платани, уза саму џамију јака чесма планинске воде, а џамија је обичне величине. Каквих особитих архитектонских украса нема, али је знатно што су њене појединости изведене у готском стилу, са зашиљеним сводовима. На лицу те џамије виде се као три боја, намештена један врх другога на танким стубићима који су готски сведени. У накиту лица тај је стил изведен до врха. Преко пута те џамије Муратове, на доњој страни улице, стоји двориште, такође засађено старим платанима, којег се стражња страна наслања већ на стрмен, и гледа на прекрасни поглед к северу. На средини је дворишта басен текуће воде, вруће и хладне. На југозападном углу дворишта, на лицу улице, стоји обична четвртаста зграда, као средња четвртаста кућа, са кубетом озго. То је турбе или гробница Муратова. Унутра је као простран салон, у коме се на средини налази гробница Муратова, највиша и највећа, окружена са још

неколико мањих гробница из султанске куће онога времена. Турбе ми изгледа обновљено и налик на турбе Османово у Бруси, за које се зна да је сазидано после земљотреса од 1855. Сматра се и сад као богомоља, и иде се у њ на молитву. Како сам у Чекирге боравио 12 дана, купајући се у гвожђаним водама, више пута сам сретао побожне мусломане, људе или жене, где излазе с молитве из Муратова турбета.

Као све турске гробнице у Бруси, Муратова је повисока и завршена на шиљак као кров на кући. На горњем крају, где је зачеље, обележено изрезаним од камена турбаном, мало је шира и виша; на доњем је нижа и ужа. Покривена је везеним зеленим застором. Чувар показује Муратов бео, доста висок турбан, у коме се унутра види жута (по свој прилици позлаћена) кацига; Муратову плетену од гвоздене жице панцир-кошуљу, доста похабану, за коју казују да ју је Мурат (тобоже) сам плео; једну књигу (по свој прилици коран) маленога формата, као садашња цевна издања, стрпану (не знам зашто) у једно четвртасто стакло, с грлићем, кроз који књига није могла лако проћи; неку справу као мерило; зелену горњу хаљину с умереним златним везом, у којој се вели да је погинуо — и друго ништа. То све вађаше чувар из једног ормана у зиду. Као увек при таквим стварима, тешко је пресудити колико се

човек може ослонити на аутентичност, нарочито кад види да је турбе очевидно новијега порекла. А сва та обновљења извршио је пок. Ахмед Вефик-паша, који се мешао у српске послове још 1843—4, другујући с ондашњим емигрантима из Србије, који се 1862 као комисар после бомбардања Београда, показао врло оштар Турчин у преговорима с кнезом Михаилом и Илијом Гарашанином, и који је припадао међу образованије Турке. Боравећи дуже у Бруси као губернатор, он је та обновљења извршио, и иначе је Бруси и покрајини Витинији, садашњем вилајету брусанском, много добра учинио. Као изврстан турски књижевник, он је и Молијера на турски преводио. Ја сам га једном походио, већ старошћу притиснута, у Румели-Хисару на Босфору, где му је кућа била. Преда ме је изашао отежао старац, турски одевен, у неком топлом кафтану, али кад је отворио уста, зачудио ме је живошћу беседе и чистим језиком француским.

Кад смо ја и моја жена, црногорски заступник у Цариграду г. Бакић и наша два чиновника из посланства, г. Д. С. Чохаџић (наш тумач) и г. М. В. Веселиновић, гледали турбе Муратова (4 маја 1891) с интересом који сваки Србин може разумети, с нама су заједно те ствари гледала још два турска господина, један у цивилном, а други у војничком оделу.

Цивилни господин побожно пољуби Муратов турбан у кацигу. И чујући да ми говоримо српски, а може бити и изазван нашим примедбама, проговори чисто српски, на босанском дијалекту, малко на турски заносећи. И онај други проговори српски, једним од источних дијалеката. Лако је могућно да су они од исте крви од које и ми, и да су њихови предци с нашим некада једне вере били. А у разлици осећања што смо их, у тај мах, на гробу Муратову, ми и они имали, могаху се видети дубоке последице које је у српском народу сукоб с Турцима оставио.

* * *

Син Муратов Илдири-Бајазит, прави победник боја на Косову, муж кнез-Лазарева мезимице Оливере, оставио је такође леп споменик у Бруси. Као што је Мурат подигао своју џамију у Чекирге, на левој тераси спрам поља брусанскога и Олимпа, Бајазит је изабрао једну таку терасу, управо једно од последњих одвојених ниских узвишења у пољу, на југоисточној страни вароши. И као што се из Чекирге лепо види северозападна страна, тако се од Бајазитове џамије поглед губи у планинским облицима на страни југоисточној. Ту је Бајазит почео зидати џамију и лепу и пространу, у озбиљној лепоти тесаног камена и архитектурних

сразмера. У џамију се улази кроз трем на стубовима, и она и сад припада међу грађевине, у којима је уметник успео да гледаоца задовољи простом и ћутљивом песмом сразмере у линијама. Грађевину Бајазит није довршио, него је то учинио, после несрећне битке на Ангори, син Бајазитов. Мало више те џамије налази се и турбе с гробом Бајазитовим, с истим лепим погледом. Група та од џамије и турбета више ње, како је одвојена и на узвишеном положају, врло се лепо оку показује, кад се изнутра из вароши погледа. Међу тим тешко је веровати да је у означеном гробу тело Илдири-Бајазита. Он је 8 марта 1403 умро у ропству Тимуровом у Ак-Шѐру у Малој Азији. Те године већ је око Брусе беснео међусобни рат међу Мехмедом и браћом његовом, Бајазитовим синовима. Тело је Бајазитово за то време чувао син му Муса, у Ћутаји, и тек кад је позније у току 1403, Мехмед као победник заузео Брусу, и тело је Бајазитово свечано сахрањено у његовој џамији. А десетак година позније, побуњени је емир од Караманије, кажу, тело Бајазитово ода тле дигао и спалио. Начин писања историје у Турака је такав, да се ове ствари не могу никад на чисто извести, али и ово показује, како су све традиције о оставама и гробовима мучне за поуздано и право критично уверење о аутентичности.

После пораза и смрти султана Бајазита, који је био човек у истину муњевите силе и моћи, Турско се Царство и у Азији и у Европи беше почело распадати. Узроци су томе били, једно што ни државни склоп у Азији међу тамошњим племенима није био утврђен, а друго што се Бајазитови синови, одмах после смрти његове, почеше клати и крвити. Све дотле покорене државе и у Азији и у Европи, и мусломанске и хришћанске, одметнуше се од новог царства, васпоставише свака своју самосталност, и почеше из нова свој независни живот, старајући се, како ће да извуку што већу корист за се из међусобне борбе Бајазитових синова, који су се, доиста, и обраћали час једном а час другом. Изгледало је, пуних десет година, да ће се са свим растурило оно што за Турско Царство дотле беху стекли Осман, Оркан, Мурат и Бајазит, четири велика владоца, који су снагом све један другог наткривљавали. Дугачка је и историја српских васала у међусобној борби Бајазитових синова. Али после више од десет година, унутрашња се турска криза сврши са утврђењем на влади једнога од Бајазитових синова, Мехмеда-Челебије (1414—1421). Он је први од турских владалаца који се одликовао особитом љубављу према наукама и вештинама. С деспотом Стефаном био је у великоме пријатељству, и за време целе владе његове није

било никаква напада на Србију, ма да је у то време Стефан у велике развијао своје пријатељство с Угарском. Историк деспота Стефана Константин Философ хвали га како **на крају књезахъ братен царствова изредивше же и скѣтъше**.¹ У време султана Мехмеда падају и озбиљнији почетци турске књижевности. У његово време сазидана је у Бруси најлепша богомоља, чувена Јешил-Цамија (Зелена Цамија), знаменита на свему истоку. Она је такође на једном вису на источном крају вароши, с прекрасном панорамом. Име је добила, што је окићена плочицама плаво-зеленог фајанса, у којима су белим релјефом изведени натписи, а и иначе је сваколика та грађевина пуна симетрије и лепоте. Сматра се да је Јешил-Цамија понајсавршенији створ уметности мусломанске, и да је у њој изведен арапски и персијски стил. Али се тај споменик није сачувао у своме првобитном стању. Земљотрес је порушио трем и витке елегантне мунаре, и то је после накнађено поправкама, на којима се види колико је далеко ниже укус садашњег времена од онога који је у почетку XV века онаке грађевине стварао. Више Јешил-Цамије, на мало вишој од цамије тераси, налази се турбе, у коме је гроб Мехмеда Челебије, синова му и породице његове.

¹ Гласник XLII, 280.

И син Мехмеда Челебије Мурат II (1421—1451), за којим је била удата Мара, кћи деспота Бурђа Бранковћа, сахрањен је такође у Бруси. Горким споменима везан је он за српску историју и за време деспота Бурђа. Он је последњи од султана који је сахрањен у Бруси, јер је његов син Мехмед II (1451—1481) освојио Цариград и тамо установио нову столицу турску. Влада Мурата II тек је била започела, кад је свршено дело Константина Философа о влади деспота Стефана, те се тиме може објаснити што о њему доста благо суди Константин, говорећи: *вѣше же и сѣ ѿкоже и отаць ѿго вѣсакыиъ уиномъ, обауе же лоукавѣиши.*¹ И овај је Мурат у Бруси сазидао лепу џамију на једној тераси најзападнијега краја вароши, изнад пута од Брусе у Чекирге. По тој се џамији сав тај најзападнији крај Брусе зове Мурадије. Једна група огромних кипариса у дворишту те џамије привлачи својим тамним зеленилом поглед из далека на овај споменик. Покрај џамије је пространо, нарочито ограђено, најзнаменитије у Бруси гробље, у коме су Мурат и његова породица. Гробље је то у засебноме зидом ограђеном пространом дворишту, и у њему је десет мањих и већих турбета. Утисак је тога гробља у исти мах и пријатан и тужан за походника. Улази се у двориште подугачком стазом, оперваженом ружама и цвећем. Тако се

¹ Гласник XLII, 316

већ дође готово до пред турбе Муратово. Кад се примичете осталим у наоколо расејаним турбетима, сусрећу вас огромни стари платани, густа и висока зелена трава као на стени, и озбиљна лица турских хоџа, који гробље чувају. На средини дворишта, пред Муратовим турбетом, ври жива вода из пространога басена. Не може се ни помислити да би где близу била варош. Мир горски величанствено влада на томе месту вечитог боравишта.

У једном илустрованом опису Брусе беше нашао г. Бакић да су у овом гробљу у засебном турбету сахрањене и „две кнегињице из Србије, султанке Мурата I и Мурата II.“¹ Упитасмо чуваре, има ли такво турбе, не казујући им ништа откуд то знамо. Одмах нађоше кључеве тога турбета, и један нас поведе на место да нам га отвори. Чувар нам тај каза, да су то „две кнегињице из Србије, које су султану на дар послане“. Више ништа. За име нису знали казати, упутивши нас да то разбирамо у Цариграду, који је за Турчина средиште свега знања и умења. Уђосмо у једно од омањих турбета у југоисточном углу гробља. У турбету су напореда два гроба, ограђена каменим једноставним плочама, дебелим за подланицу. Плоче су уздужне намештене косо, тако да су на дну, ниже

¹ Brousse, Album historique. Par M. W. Constantinople, XVII.

а на врху више, исто тако гробови су на дну ужи а на врху шири. По томе је зачеље шире и више од доњег краја, а те плоче с горњег и доњег краја још су завршене троуглом. Озго је на гробовима проста побусана земља, и трава се сваке године мења. Изнад оба гроба висе једно кандило, а више свакога по једна дебела свећа. Моја жена приђе побожно гробовима, те им учини хришћанску пошту и узе по мало земље са њих.

Извесно је да се традиција о двома кнегињама из Србије сачувала ту на самоме гробљу међу чуварима. Пошто је за истим Муратом II, који је гробље и основао, била кћи Ђ. Бранковића, царица Мара, конач би се могао одатле почети. Али наши летописи бележе да је Мара умрла у Жежеву, међу Сером и Светом Гором, где је уживала дате јој од султана земље, налазећи се у близини толиких хришћанских светиња. Још би се могло мислити да су Турци после тело Марино пренели у Муратово гробље. Али чиј је други гроб? Нема извесности ни да је први Марин, али је још теже мислити да је други Оливерин, пошто је Оливера, после смрти Бајазитове, живела у Београду, и ту се, по поузданим записима Константина Философа, налазила и у време смрти деспота Стефана. Али записано ни за њу није ни где је умрла ни где је сахрањена. Тако смо и ту с традицијама у неизвесности, нити поуздано можемо знати ко

је у оним гробовима, пошто записа нема. Истина је само да су се султанке хришћанке сахрањивале тако на страни а у близини гроба мужа свога, јер је код Орканова гроба тако била сахрањена његова жена Нилуфер, Гркиња из Билеџика, чувена и по лепоти и по разним врлинама својим. Њен су гроб земљотреси засули.

* * *

Горе сам на једном месту казао да су Брусу по свету разгласиле вруће минералне воде, винарство и свидарство. Пошто сам доста говорио о споменицима, који су у Бруси остали иза времена кад се оснивало Турско Царство, да проговорим коју и о осталим знаменитим странама Брусе.

Минералне воде су све на западној страни Брусе. Ја не знам њихов хемијски састав, али су оне поглавито међу Брусом и Чекирге и у Чекирге самом. Горе сам већ напоменуо да су једне сумпоровите, а друге гвожђане, и једне и друге вруће. Извори су понајвише под кубетима с великим купатилем, у ком се мушкиње и женскиње купају на обред у одређене сате. Та врста грађевина на топлим водама још је свуда позната по Балканском Полуострву. Куће су за становање сазиране одвојено покрај купатила. Ради овамошњег топлијег климата, сезона почиње већ априла, и свршава се с крајем нашег маја. У једном хотелу, у ком се бејасмо ја и моја жена

настанили, ми смо, после првих дана јуна, остали са свим самп. Нови ред мало је продјо у ова купатила. Турци и њихове госпође држе се старог реда, и настањују се по особеним кућама. Село Чекирге као да је од тога и постало, и као да од тога и живи. Пошто воде има изобила, нови ред увео се у два хотела, који су у приличној мери по европски уређени. Та два хотела начинили су себи бање и за једничко купање и за посебно у кабинама. Угодно је да је човек са станом неколико корака од купатила, а све друго што би могло сметати, заборавља се кад се с прозора погледа на величанствени изглед бајних поља пут Мраморнога Мора и — Европе. Још је најнезгодније за пијаћу воду, пошто је у Чекирге свака вода у неколико дотакнута минералима.

Кад говоримо о незгодној води за пиће, најзгодније је прећи на штогод томе супротно, а то је вино. Говорио сам горе како је околина брусанска пуна винограда. Осем њива и ливада, виногради и дудови најчешће се и у највећој маси виде по околини Брусе. Жалили смо што наше борављење у Бруси није пало у јесен. Ораси, кестени, винова лоза и брескве ките то подножје Олимпово у дивном изобиљу. По ономе што смо разбирали, грожђе је брусанско највише бело, налик на у нас добро познату смедеревку. И вино је, према томе, жућкасто и

бело. За столом га је лепо видети у чашама покрај чинија напуњених чистим снегом с Олимпа. Тај се снег просто трпа у вино и у воду, те се тако напитац уз летње врућине хлади. Вину брусанском не знам вршњака међу нашим винима, не ради боје или укуса, него ради јачине. Јаче је него што су игде у нас бела вина, а може и врло дуго да се одржи. Стара добра вина могу се с успехом наћи само у грчким кућама.

Не знам од када је свиларство у Бруси на гласу, али се сад голим оком може видети да је свиларство главна радња тога града и околине. Чим управо с мора изађете, па све дуж пута до Брусе, ви видите необично много дудова, и то све у шибљу или младим изданцима. Људи у тој околини не даду дуду да се развије у велико дрво, него га, без сумње ради каквоће листа, једнако крешу и подсецају, и терају га да младо шибље избија. Пошто смо ми други пут били у околини Брусе у почетку јуна, видели смо да се на све стране носи храстово грање. Радознали смо били да видимо целу ту радњу, и једнога дана кренемо се рано у североисточну околину Брусе на један чифлик (ferme), где се поглавито на свили ради. Пут нас је водио право у поље, у подводно језерско корито на североисточном подножју Олимпа. Цела је околина засејана и обрађена. Ба́ра или управо живобара и текуће воде у изобиљу. Во-

дено шибљикасто биље обележавало је гротла и изворе некадашњег језера, или најнижа места у земљишту. Прошли смо кроз више села с приличним кућама, што није чудо у тако непосредној околини велике вароши. Најпосле се указа пред нама чифлик. Обележавала га је група великих врба, кроз које се пут примицао зградама, лицем к југу и Олимпу окренутим. Зграде су простране стаје, просто начињене од чатме, улепљене земљом, покривене ћерамидом. У свима готово просторима постеље су свилених буба, и свуда је светлост затворена, те се једва видело. Пошто из јаја од прошле године, ситних и сиво-црних, гусенице измиле, полаже им се дудов лист. Тога ради су и на чифлику читави простори засађени дудом. Кад се храњење сврши, и време настане да се гусенице завијају у свилене чауре, онда се на постеље, на којима миле свилне гусенице стотинама, позабадају усправо или нагнуто храстове гране. Свилна се гусеница на њих најрадије пење и у чауру замотава. То је тада било у првој десетини јуна месеца. Добисмо читаву гомилу чаурица, понајвише белих и жутих, и једну грану са гусеницама у разним ступњима завијања, које смо после могли посматрати по вољи. На томе се чифлику производи неколико хиљада килограма свилних чаура. Остали смо да се одморимо и на простиркама на трави, наслоњени на

јастуке, наживамо чисте природе. Тамне масе Олимпа дизале су се у плаво небо, а око нас су на врбама роде, којих је маса по тој језеровитој околини, клепетале својим гломазним кљуновима.

Овако како смо на томе чифлику видели, свилне се чауре производе по свој пространој околини Брусе. Извозећи се сваки дан у шетњу у разним правцима, ми смо често сретали људе из даљих места, где пред собом терају коња са два врло велика покривена сепета, са две стране. У сепетима су чауре, и пошто су чауре лаке, сепети су већи и дубљи, да би се у њима што више понело. Сва та продукција згрће се у Брусу, и у Бруси се свила израђује. У новије време подигнуте су радионице свиле за просту прераду свиле у грубљу жицу беле и жуте боје. То је груба прерада за извоз свиле у фабрике европске. Ми смо походили две три од најзнатнијих радионица, у којима се чекрци окрећу паром. Ево како се то ради. У радионици су читави низови котлова кључале воде, која се греје паром, и читави низови чекрка. Свилне чауре потапају се у ту кључалу воду, раденице вешто одмотавају свилена влакна са чаура из те кључале воде и намотавају их на чекрке, с којих се после груба свилена жица просто увија у канчела. То је прва прерада, на коју се после наставља право предење и на месту самом

и у европским фабрикама. Таквих, већег и мањег размера предпоница, има сад у Бруси на четрдесет, и у њима свој хлеб зарађује на 8000 душа, међу којима је 3000 женскиња, свакојаке народности из тога краја. У радионицама је задах од чаура несносан, помешан с врућином од паре и од кључале воде, и тешко је у њима дуго издржати.

Изишавши једном подалеко под Олимп к једном извору више вароши, који се зове Ак-Чалан (Бело Врело), где дивна вода из самостојне стене избија кључем као добра песница — свратисмо се у једну таку предпоницу, коју има г. Бодуријан, богат Јерменин. Кућа му је по стилу као куће по старим варошима у Србији, пространа и на два боја, на североисточном најузвишенијем крају вароши, под самим Олимпом. Предпоница је покрај куће. Иза куће је пространа башта с воћем, цвећем, поврћем, као у нашим крајевима. Госпођа, родом Цариграђанка, дочека нас с одабраном источњачком љубазношћу. Она говораше француски с нама, а са својим мужем турски, али знађаше и јерменски. У разговору међу нама и мужем јој она је наше речи преводила на турски. Али поносито додаваше како није лепо што г. Бодуријан, рођен у Бруси, не зна свога народног језика. Знајући добро да би без љубави к роду своје Срба давно нестало, уживао сам гледајући како

то свето осећање и у овим далеким странама своја права тражи.

Али предпонице раде за Европу и по новијем француском начину. И врсте чаура уведене су све, и обрана од болести свилних гусеница такође се ради по француским упутствима и научним изналасцима. На француски и енглески запад у опште се угледа тај део истока. Али у Бруси се држи свиларска и ткачка радност и по старим правилима. Свила се у Бруси преде и тка на разне начине од танких прозрачних газова па до меких ткива за покриваче или хаљине. Свилени газ брусански може служити за превес најелегантнијим пробирачицама. Има на 1800 разбоја, на којима се само тка свила у Бруси. И радност је та, по староме начину, приватна и по кућама. Израђевина се носи у чаршију на продају. Осем свиле не мало се раде од памука убруси и огртаци (бурнуси) за купатила, особито лепи и лепо израђени. Ја сам једанпут био у улици где се у читавом низу дућана с обе стране тка памук. Моја жена је нешто била поручила, па бејасмо пошли да собом видимо зашто није готово. Чујући наш српски разговор, један нам се на једанпут јави руски. На моје питање откуда зна руски, одговорио је, да је био у Тифлису и тамо руски научио. Ту сам се уверио како и такоме простом странцу раднику наличност словенских језика лако у очи пада.

* * *

Горе је на једноме месту назначено да у Бруси међу 60500 становника има више од половине Турака и да је размер међу Турцима и Грцима и Јерменима такав, да од прилике по један Грк или по један Јерменин долазе на три Турчина. Тим је довољно обележена етнографска сразмера у насељењу тога краја. Могу само додати да непосредно посматрање народа ни у чем не пориче ову размеру. У Бруси и у околини не можете стећи утисак да сте у полиглотском крају. О томе сам се уверио и по селима у околини.

Као око свакога великог средишта, села су око Брусе доста честа, и ако нису велика. Са истакнутих тераса, на којима су Бруса и Чекирге, лако их је на све стране повише набројати по пријатним за око групама зелених дрва и с њима испреплетаних црвених кровова.

Један пут се кренемо пут потока у долини да видимо млин на потоку и село које се зове *Добруца*. Мамло ме то име, и питао сам кога сам год могао, очекујући какву причу о насељењу од Словена с Балканског полуострва, али без успеха. У селу су данас сами мусломани; има свога хоџу и џамију, и нико не зна да се откуд доселило. Пут нас је водио низ брдо к потоку кроз њиве, ливаде и винограде. Дођосмо к живој, бујној и бистрој води, и млину покрај ње. На ниже је село. Млин је са свим прост.

Повелика стаја од четири дувара, покривена ћерамидом, с млином и огњиштем, неким прозорчићем и вратима, зидана од камена што се може простије. Кад сам је видео, одмах сам помислио на млинове што су у средњем веку давани нашим манастирима. Међу уласком и отокком од јаза виђаше се нешто цвећа, босиљка, кадивице и др. као по нашим сеоским вртovima. Пред зградом је било неколико људи, међу њима се и мршавошћу и обликом лица и оделом нарочито истицао један. Тај један био је власник или закупник млина — Грк; они остали су Турци. Грк изгледаше у лицу са својим мршавим обрзима, правим а јачим носом, танким вратом и дугачком брадом као да је скинут с некакве византијске иконе. Пошто му ја проговорих две три грчке речи, он одмах удари у жалбу и у политику: како сигурности нема; како он мора свако вече да се враћа у Брусу на ноћиште, не смејући онде зановити; како је народу досадило; како мучно вади оно што на млин треба плаћати. И изгледао је доиста бедно, али сам после разабрао да није све истина што говори, јер и сам припада међу имућније људе. Што се тиче сигурности, у тај мах се доиста чу да су хајдуци такога неког Грка, који је под закуп држао велики неки чифлик у даљој околини Брусе, одвели у планину и уценили. Али се с турске стране проносило да је и он сам крив.

јер је то изазвао закидајући сиромасима радницима од заслуге. Истина је, међу тим, да нико не излази у поље, да је околина, пуна правих рајских погледа, пуста. Опште је мишљење да се у поље може излазити или главним друмом или у већем друштву, и опште је мишљење, да су усамљене шетње и шетње у малом друштву изложене свакојаким неприликама или несигурности. Ако и нема потврде, довољно је што свет тако мисли. И тако су најлепша места остављена често својим грубим становницима и самоћи — и покрај тако многољуднога краја у долини

Нема сумње да је Царство Турско у опадању, не тек површно и с поља, него у самим основама својим. Некада су Турци примали од Грка поједине установе и мисли, и примењивали их у својој држави често с већом снагом него што су то могли чинити њихови учитељи Грци. Примера ради ја ћу навести што сам могао сазнати о пређашњем и садашњем стању једне установе добротинства у Турака, за коју су у старо време и наши великаши знали, а која је сад међу нашим народом ишчезла.

Данашња Европа чини много за добротинство беднима и сиромасима, и западне су просвећене земље пуне установа те врсте. Нешто слично данашњим кухињама за сиротињу у западној Европи познавали су и Византинци, па за њима и стари Срби. У животопису краља Ми-

лутина (у Цароставнику) читамо како је краљ Милутин, чинећи добра на све стране, зидао и у Цариграду ксенодохију (т. ј. гостионицу) и болницу, заповедивши, да се примају и негују болни и да се сваки дан на врата износи изобила вина и хлеба и осталог јестива, те да се раздаје сиротињи, странцима и свакоме потребиту.¹ Тих *ксенодохија* било је прилично по Византијском Царству, нарочито по путовима и у великим варошима. Установилац би, по обичајима онога времена, што се, у осталом, у животопису краља Милутина изреком спомиње, уложио новце у куповину имања и села, и од прихода тих имања његова би се задужбина издржавала. Ова врста добротворства свидела се угодна и првим турским владаоцима. Тим се нарочито одликовао Оркан, син Османов. Турски историци бележе како је после освојења Никеје у тој вароши одмах установио *ксенодохију*, по турски названу *имарет*. Кад је тај имарет у Никеји отворен, Сеад-Един, турски историк, бележи како је први дан Оркан сам собом служио госте, и како је прво вече он сам по собама свеће запалио. Кад су Турци Балканско Полуострво освојили, ти су имарети установљени свуда. До нас је дошао још спомен оних који су били дуж пута цариградског преко-

¹ Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, 134 - 135.

путника који су тим путем пролазили. Млетачки путник Катарина Зено, који је у Цариград путовао 1550, хвали задужбину Мехмед-паше, имарет у Софији. Исти је паша у истој месту сазидао осем имарета и гостионицу, караван-сарај, па је приход завештао имарету. Свак је у том имарету имао право да проведе три дана, без паре и динара. У путним белешкама патријарха Арсенија Чрнојевића од 1683 спомињу се имарети у Узунцову (у Источној Румелији), у Хапсу и у Бргазу. Та два последња били су задужбина познатог Херцеговца Мехмед-паше Соколовића. „И сваки дан ва вечеру по васех хочацех подавајут хлеб и чорбу мусафиром.“¹ „И нам принесоше по обичају, тачију не једехмо“ — бележи патријарх за имарет у Бргазу.²

Оваких имарета било је више, нарочито у Цариграду и у Бруси, али су се понајвише затрли, или се од старе благотворне установе још голе сенке виде. Ја сам распитивао у Бруси за те установе, како су у ствари, пошто се о њима још пише у књигама. Садашње хоће и чувари џамија, уз које су некада цветали имарети, једва и знају за њих. Код џамије Бајазитове у Бруси имарет данас служи само за особље џамијско, и даје им по оку хлеба на дан и по грош, и уз рамазан (турски пост) као да

¹ Т. ј. гостима.

² Гласник XXXIII 189.

још по нешто чини и другима. У Чекирге код Муратове џамије имарет сад служи не као бесплатна него као најјевтинија кухиња. За мало новаца сиротиња добије ту јела колко би на другоме месту морала неколико пута скупље платити. На то су сад спале старе добротворне установе, које су биле на дику средњему веку у нашим земљама, у чем је и нова просвета још назад пред лепим примером тих старих времена. Узрок је томе што је сав ред турскога старијег живота у опадању; што се не рукује поштено приходима ових установа, што су имања њихова и у овим пределима, у којима је од толиких година година мир, развукла се и пропала, а нестало је надзора, којим би се стари бољи ред одржао или повратио.

Па при свем том, и ако овако мислите кад разматрате јавне установе, и ако на оваке мисли морате наићи у Цариграду сваки дан кад видите шта се и како у јавним пословима ради — то није утисак који ће вам оставити жива турска популација, сам народ у околини Брусе. Не само што ви овде видите Турке као језгру насељења; не само што се под турским типом повијају хришћански староседеоци који нису малобројни, него је у томе турском насељењу још доста друштвенога здравља и крепости. Турчин у Малој Азији и овде у Витинији није коловођа беспосличара; Турчин ту ради и труди се.

Сваки час ћете срести људе у послу; од раног јутра се ради на њивама; турске буде, замотане у њихове јашмаке, овде копају кукуруз, и у вече ћете их срести где се с рада враћају са затуреним на раме мотикама. Зато у Бруси и не видите хришћанскога и турскога краја, нити оне разлике која понегде хришћанске и мусломанске улице дели онако по мусломане неповољно.

И доиста, Турско Царство има у сваком погледу јаке ослонце и јаке неисцрпне изворе у Малој Азији. На то не треба да заборави нико ко још има ма каквих рачуна с тим царством.
